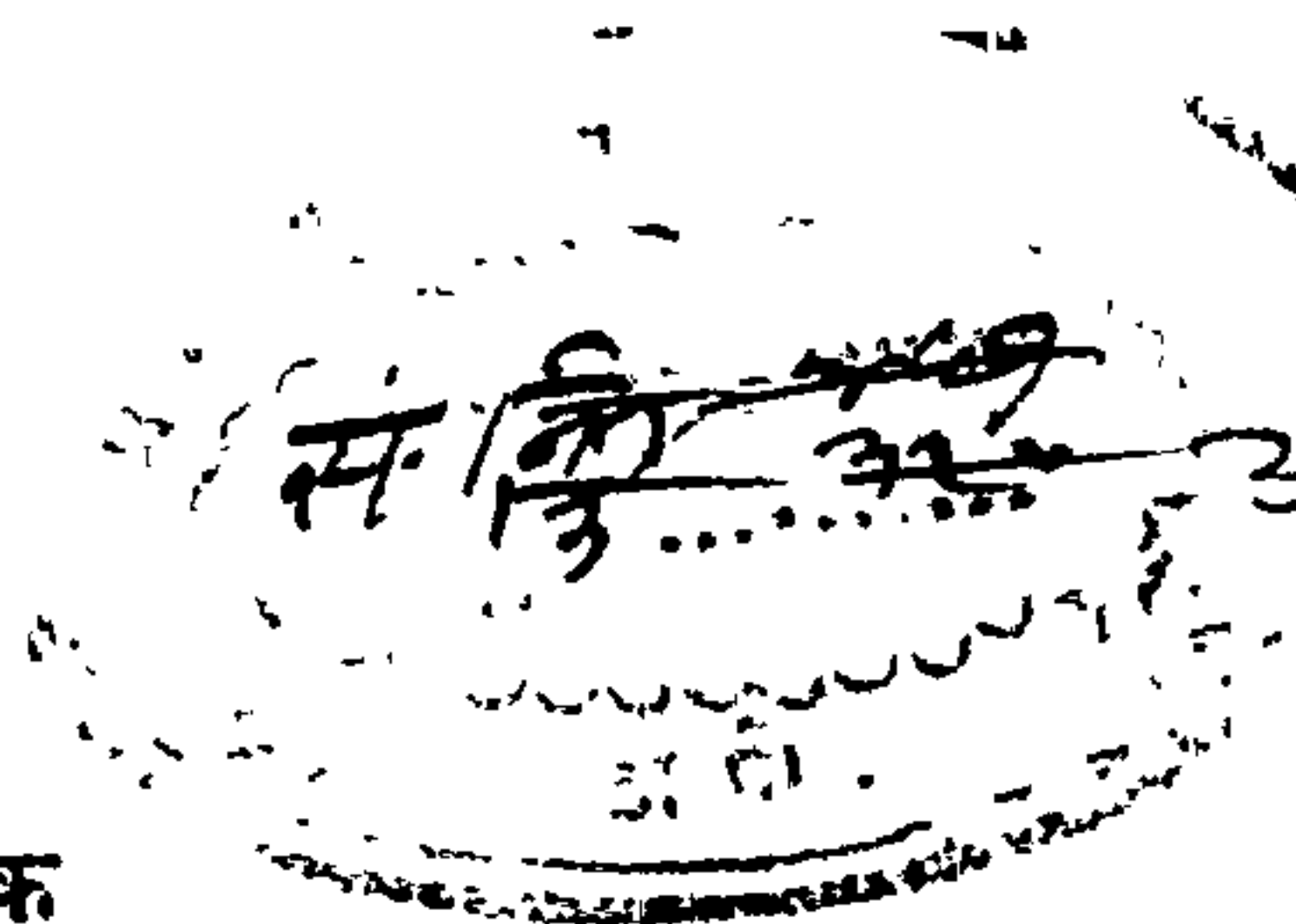
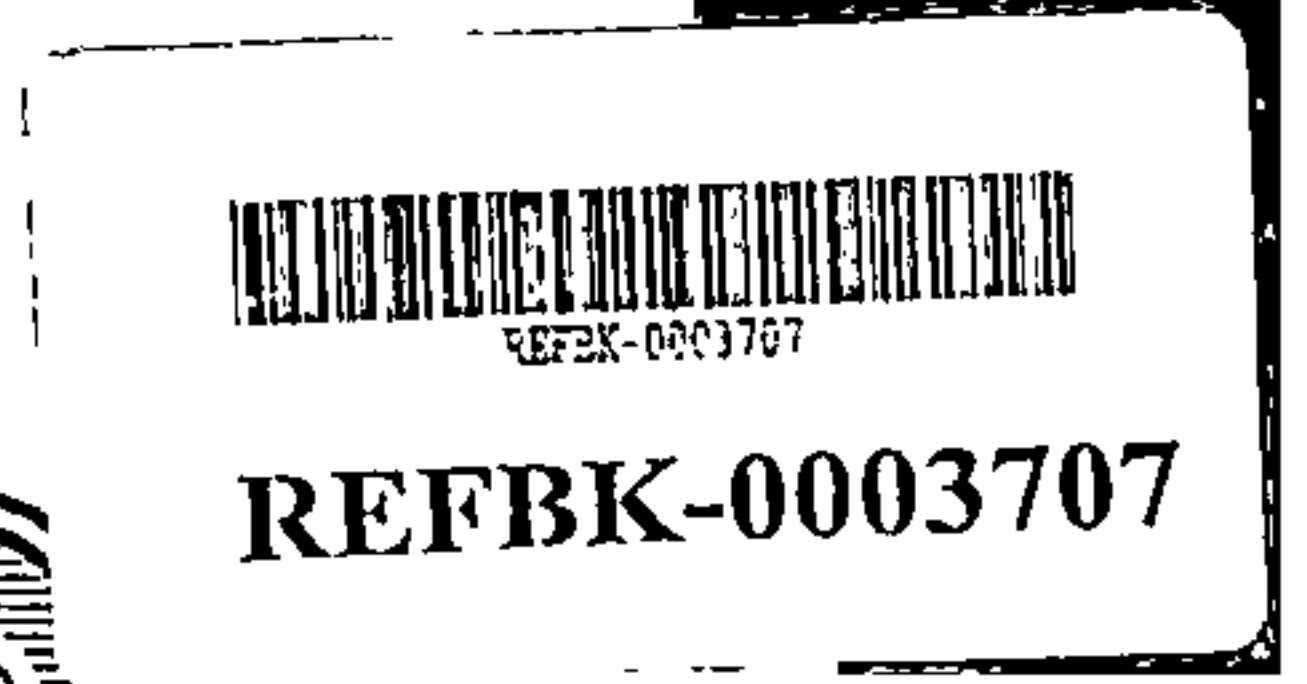

साहित्यसुवर्ण

संपादक

रामचंद्र कृष्ण लागू, एम्. ए.

१९२८

किंमत १० आणे

प्रकाशकः

विद्याधर हरि दामले,

नवीन किताबखाना, बुधवार, पुणे.

मुद्रक

अनंत सखाराम गोखले,
'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणे.

साहित्य-सुवर्णातील उतान्यांची निवड करतांना प्राचीन कर्वांच्या ग्रन्थांतून घेतलेल्या उतान्यांचे 'विचारप्रवर्तक कविता' आणि 'वर्णनात्मक व वृत्तान्तविषयक कविता' असे दोन भाग केले. अर्वाचीन कर्वासंबंधी अर्थातच हा नियम पाळला नाही. तथापि प्रत्येक उतारा मनोरंजक आणि उद्बोधक व्हावा या हेतूनेच उतान्यांची निवड केली आहे. वास्तविक पाहिले तर, मनोरंजक उतारा उद्बोधक नसेल तर त्याच्या मनोरंजनाला फारसे महत्त्व नाही. उलटपक्षी उद्बोधक उतारा मनोरंजक नसेल तर त्याला वाचक मिळणेच मुशकील. उत्तम काव्यांत जशी शब्दार्थांची एकरूपता झालेली असते, तसाच त्याच्यांतला उपदेश आणि त्याची मनोवेधकता हीही अभिन्न असतात.

उत्तम काव्य म्हणजे निरन्तर वाहाणारा आनन्दाचा झराच होय, आणि अशा प्रकारचे काव्य वाचून होणारा आनन्द सर्वांना सारखाच अनुभविता येतो. काव्य वाचल्याने आनन्द होणे ही एक प्रकारची रसिकताच. पण अव्यल दर्जाचे काव्य कोणचे, हीन दर्जाचे काव्य कोणचे, असे ज्याला निश्चितपणे सांगता येते, काव्य वाचून आनन्द कां झाला याची ज्याला कारणे सांगता येतात, तो खरा रसिक. रसिकतेची ही देणगी उपजत प्राप्त होते. नुसत्या परिश्रमाने ती साध्य करता येणार नाही. कार्लाइलने म्हटले आहे: We are all poets when we read a poem well, म्हणजे आषण सर्व थोड्याफार अंशांनी कवि आहोत आणि रसिकतेचीही थोडीफार देणगी जन्मतःच आपल्याला मिळालेली असते. परंतु या मुळच्या संस्काराची, अभ्यासाने, परिश्रमाने जोषासना केली पाहिजे. नुसते मला हें आवडत नाही, ते पसंत नाही, असे म्हणून चालणार नाही. जगांत आजपर्यंत जे उत्तम रसिक होऊन गेले त्यांनी ज्या काव्याची वाखाणणी केली त्याला जर आषण नाक मुरडले आणि "मला नाही आवडत 'शाकुन्तल', आहे काय त्या शाकुन्तलांत" असे म्हणायला लागलो तर लोकांत आपले हसे होईल. रसिकता म्हणजे ज्याला जें आवडेल ते चांगले, कुठेच कशाला निर्बन्ध नाही, अशी कोणी समजूत करून घेऊं नये. मतांमतांचा गलबला म्हणजे रसिकता नव्हे. 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' या वचनांत सत्याचा अंश असला तरी, उठल्यासुटल्या या एकाच महामंत्राचा जव करून वाटेल त्या विक्षिप्त

मताचें समर्थन करतां येणार नाहीं. उत्तम काव्याची कसोटी काय, काव्यानन्द कशामुळें होतो, सत्य, सौन्दर्य वगैरे त्रिकालाबाधित तत्त्वे, कवि वाचकांच्या मनावर निरनिराळ्या प्रकारांनीं कशीं ठसवून देतात, इत्यादि मुद्द्यांचा ऊहापोह करून रसिकांनीं जे सिद्धान्त बांधले आहेत त्यां सर्वांचें मिळूनच रसिकतेचें शास्त्र बनलें आहे. या रसिकतेच्या शाखांत, प्राचीन अर्वाचीन, पाश्चात्य, पौरवात्य असे भेद नाहींत. मनुजस्वभावाचा अनुभव सर्वत्र एकच, आणि सत्याच्या, सौन्दर्याच्या कल्पना देशपरत्वे, कालपरत्वे, केव्हां केव्हां निराळ्या दिसल्या तरी वस्तुतः त्या एकच असतात. असो. वर सांगितलेले रसिकांचे सिद्धान्त समजून घेऊन जर आपण काव्य वाचलें, तर उत्तम काव्यांतला आणि अधम काव्यांतला फरक चटकन लक्ष्यांत येईल आणि काव्य वाचून झालेल्या आनन्दाचीं कारणे षण आपल्याला सांगतां येतील.

काव्याचें मर्म समजावें अशी जर इच्छा असेल, तर ज्या मार्गांनें कवि जातो त्याच मार्गांनें आपण गेलें पाहिजे, तो ज्याप्रमाणें मनुजस्वभावाचें आणि सृष्टीतील देखाव्यांचें निरीक्षण करतो तसेंच आपण षण करायला शिकलें पाहिजे. आपल्या डोळ्यांना आणि कानांना चौकस बुद्धीनें पाहायची आणि ऐकायची संवय करून दिली पाहिजे. कोमलकठोर शब्दांचा, वर्णांचा, कुशलतेनें, योग्य प्रसंगां, उपयोग केला म्हणजे काव्याचें स्वरूप कसे बदलतें, तें आपण ओळखायला शिकणें आवश्यक आहे. कोणी तरी येऊन आपल्या तोंडांत घांस आणून घालील काय अशी वाट पाहाणारा ऐदी मनुष्य, आणि श्रम करून काव्याचें गूढ उकलणारा चतुर वाचक या दोघांच्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. खरें म्हटलें तर, अव्वल दर्जाच्या काव्यांत गूढ, अपरिचित, ओळखायला अवघड, समजायला कठीण, असें कांहीं नसतेंच. कवि मनुष्यासारखाच मनुष्य. सर्व मनुजजातीला समजतील असेच मनोविकार, विचार, अनुभव, तो काव्यांत व्यक्त करून दाखवितो. फरक येवढाच कीं, कवीचें संवेदन तीव्र असतें, त्याची कल्पनाशक्ति प्रबळ असते, आणि भाषेवर त्याचें प्रभुत्व असतें, यांमुळें जे विकार, विचार, अनुभव, सामान्य मनुष्याच्या अंतःकरणांत मुके असतात, त्यांना काव्यांत वाचा फुटते. आईवापांची मुलांवरील ममता, मुलांचें आईवरील प्रेम, भक्ताचें देवावरील प्रेम, परोपकार, शौर्य, लोकांची परस्परांशीं वागण्याची रीत, सृष्टिसौन्दर्य, जें जें आपण संसारांत पाहातो, त्याचेंच काव्यांत शब्दांनीं वर्णन केलेलें असतें. आपले उच्च विचार, उच्च मनोभावना,

जिव्हाळ्याचे अनुभव, यांचें काव्य म्हणजे एक शब्दांच्या साहाय्याने बनविलेली प्रतिमाच होय.

नानाविध रंगांच्या साहित्याने जसा चित्रकार चित्र काढतो, किंवा संगमरवरी दगडाची जशी शिल्पकार मूर्ति घडवितो, तसाच कवि शब्दसामग्रीच्या साहाय्याने काव्य तयार करतो. काव्य ही एक ललितकला आहे. इतर ललितकला-चित्रकला किंवा शिल्पकला-संसाराचे अनुकरण न घेता, तसेच कविही संसाराचे अनुकरण करतो. परंतु काव्यांत काढलेले संसाराचे चित्र छायाचित्रासारखी (Photograph) काढेतो, तंतोतंत, नकल नव्हे. कवीने प्रतिभेच्या बलाने निर्माण केलेली सृष्टि आपल्या नेहमी पाहण्यांत असलेल्या सृष्टीसारखीच असते, तथापि कांहीं अंशी ती अलौकिकही असते. कारण कल्पनेने निर्माण केलेल्या या सृष्टीतील फुले कधी कोमेजत नाहीत, जिवलग मित्राशी भांडण झाल्यामुळे येणाऱ्या असह्य संतापाचा येथे अनुभव येत नाही. लौकिक जगांत अन्याय, क्रूरता, मात्सर्य, इत्यादि जी अनेक शर्ये हळुवार मनाच्या माणसाला सारखी बघत असतात, त्यांना या कवीच्या सृष्टीत वाव नाही. प्रतिभेच्या बलाने निर्मिलेल्या या सृष्टीत वावरत असतां कवि दिक्कालाच्या मर्यादा ओलांडून जातो. जगांतील दुष्टपणा, अप्पलपोटपणा, नानाप्रकारची संकटे यांच्याशी सद्गुणांचा जो निरंतर झगडा चाललेला असतो त्यांतच खऱ्या काव्याचा उगम आहे. अशीत टाकलेले सुवर्ण जसे तावून सुलाखून बाहेर निघाले म्हणजे त्याची शोभा जास्त दिसते, तसेच अंतःकरणाला घरे पाडणाऱ्या प्रसंगांतून ज्या काव्याची निष्पत्ति होते, त्याची कांहीं अवर्णनीय शोभा असते. कल्पनेच्या सामर्थ्यानेच कवीला या विशिष्ट, धीरकरुण, सौन्दर्याची जाणीव होते. कल्पनाचक्षूंच्या साहाय्याने वस्तुमात्रांत असलेले दिव्य तत्त्व त्याला दिसायला लागते. वरवर विस्कळित, नाहीतर धरस्वर-विरुद्ध-पाषण्य, सुखदुःख, जन्ममृत्यु-अशा गोष्टींचा त्याला मिलाफ घालता येतो. कल्पनाशक्तीनेच वाहेरून भिन्न दिसणाऱ्या चराचर जगताची एकात्मता त्याच्या प्रत्ययास येते. अशा तऱ्हेने संसाराचे चित्र काढित असतां कल्पनाशक्तीच्या मदतीने कवि लौकिक सृष्टीत जे उणे असेल त्याची भरपाई करतो, जेथे विरोध असेल तेथे त्या विरोधाची संगति लावतो; क्लेश, दुःख, जरा, मृत्यु इत्यादि सामान्य लोकांना त्याज्य वाटणाऱ्या गोष्टींचे जगाच्या व्यवहारांत काय स्थान आहे, हे तो ओळखतो आणि स्थावरजंगम विश्वाची एकसूत्रता त्याच्या अनुभवास

येते. कल्पनाशक्तीची देणगी असल्यांमुळेच कवि लौकिक सृष्टीला अलौकिकाची जोड करून देतो. जे देखावे, प्रसंग, आषण रोज वाहार्तो, त्यांचेच काव्यांत वर्णन केले म्हणजे ते विशेष रमणीय दिसायला लागतात, कारण त्यांच्यावर कल्पनाशक्तीचे अलौकिक, दिव्य, तेज षडलेले असते. 'The light that never was on sea or land'— न विलसे द्युति ती जलघावरी । नच पुन्हा गवसे भुवनोदरी ॥ असे बर्ड्झ्वर्थने या कल्पनाशक्तीच्या तेजाचे यथार्थ वर्णन केले आहे.

लौकिक सृष्टीचे काव्यांत केलेले वर्णन मनोवेधक होते याचे हे एक कारण; कवीच्या रचनाचातुर्याने काव्याच्या शोभेत आणखी भर षडते. काव्य ही एक ललितकला असल्यामुळे, रचनासौन्दर्याचा गुण काव्यांत असलाच षाहिजे. एखाद्या इमारतीची रचना चांगली असली म्हणजे ती इमारत सुन्दर दिसते. मूळ षाया, षायावर उभारलेले मजले, खोल्या, खिडक्या, दालने वगैरे—घरतेशेवटी कळस—अशी ही इमारतीची अंगे योग्य प्रमाणांत जागच्या जागी, वास्तुशास्त्राच्या नियमांप्रमाणे बांधली, म्हणजे इमारत शोभिवंत दिसते. काव्याच्या रचनेत असेच कौशल्य दिसून येते. जगांतला एखादा तुटक प्रसंग कवीने घेतलेला असतो, षण त्याचा आरंभ, मध्य, शेवट कल्पून तो मुळच्या तुटक्या प्रसंगाला पूर्णता आणतो आणि काव्याच्या लहानमोठ्या आवश्यक, अनावश्यक भागांची व्यवस्थित जुळणी करून, प्रत्येक भाग नीटनेटकेपणाने जागच्या जागी बसवून, तो आपल्या काव्याला रचनेचे सौन्दर्य प्राप्त करून देतो.

आतां एकच मुद्दा राहिला, आणि तो काव्याच्या भाषेचा, अलंकारांचा, वृत्ताचा. कवि जेव्हा एखाद्या जिव्हाळ्याच्या अनुभवाचे वर्णन करीत असतो, तेव्हा त्याच्या कल्पनाशक्तीला स्फुरण चढते आणि भावनेच्या, कल्पनेच्या आवेशांत तो जे शब्द आणि अलंकार वापरतो ते भावनेला अनुरूप असेच असतात. वृत्त षण भावनेला साजेसेच असते. भावना प्रेमाची असेल, तर शब्द कोमल आणि मधुर असतात, भावना क्रोधाची असेल, तर शब्द रागीट, ताषट असतात. कवीची मनःस्थिति जर दुःखी कष्टी असेल, तर शब्द दुःखी कष्टी असतात. मनोभावनेला वश असलेले शब्द, भावना नाचवील त्याप्रमाणे नाचतात. भावनेच्या, कल्पनेच्या आवेशाबरोबर सुचलेले उषमा, उत्प्रेक्षा, रूपक वगैरे अलंकार काव्याचा अर्थ व्यक्त करायला मदत करतात. इतकेच नव्हे, तर स्वतःच्या अंगभूत मोहकतेने काव्याचे सौन्दर्य खुलवून दाखवितात. काव्याचे वृत्तही भावनेप्रमाणे बदलते. धावणारी

भावना असेल, तर वृत्त धावायला लागते. भावना जड असेल, तर वृत्ताचे वाजळ पण मन्दावते. शब्द आणि अलंकार यांच्याप्रमाणे वृत्तही भावनेच्या ताब्यांत असते.

उत्तम काव्यांत शब्द आणि अर्थ यांचे स्वरूप वेगळे करून दाखवितां येत नाही. कारण विषयाचे आणि भाषेचे त्यांत तादात्म्य झालेले असते. साखर आणि साखरेची गोडी, फूल आणि फुलाचा वास, हीं जशीं एकजीव असतात, तसाच अर्थ आणि भाषा यांचा उत्तम काव्यांत एकजीव झालेला असतो. मध्यम प्रतीची किंवा कनिष्ठ दर्जाची जीं काव्ये असतात, तेथे मात्र अर्थ आणि शब्द यांच्यांत विषमता आढळून येते आणि अर्थ सुन्दर आहे, पण भाषा रूक्ष आहे, किंवा भाषा सुरेख आहे, पण विचार झुळक आहेत, असे म्हणतां येते.

महाकाव्य, लघुकाव्य, नाट्यगीत, कविगीत (Lyric) असे काव्याचे अनेक प्रकार आहेत. परंतु प्रकार कोणचाही असला, तरी काव्याच्या षलीकडे असलेल्या काव्य रचणाऱ्या व्यक्तीची काव्यावर छाया पडलेली असते. नाटकांत कवि स्वमुखाने बोलत नाही; तरीसुद्धा, त्याने निर्माण केलेली चांगली वाईट घात्रे त्याच्या प्रतिभेच्या गुणांनी नटलेली असतात; म्हणूनच तीं वाचतांना इतकी मोहक वाटतात. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे, वाचकांना भुरळ धाडणारी काव्याची जादू कवीच्या व्यक्तिनिष्ठ गुणांवरच अवलंबून असते. कवि स्वमुखाने बोलला काय, किंवा दुसऱ्या एखाद्या घात्राच्या तोंडाने बोलला काय, त्याच्या प्रतिभेच्या विशिष्ट गुणांची छाया त्याच्या काव्यावर पडलीच पाहिजे. काव्यानन्दाच्या कारणांचा शोध करणाऱ्या रसिकांनी, कवीच्या व्यक्तिनिष्ठ गुणांचा तलास लावला म्हणजे त्यांचे संशोधनाचे काम यशस्वी झाले, असे म्हणावयाला हरकत नाही.

सारांश काय, मनुष्यांच्या विकारांची, अनुभवांची, काव्य ही शब्दरूपी प्रतिमा होय. इतर ललितकलांप्रमाणेच संसाराचे अनुकरण हे काव्याचे ध्येय आहे. इव्यप्राप्तीच्या हेतूने कोणी काव्य करित नाही, त्यामुळे काव्य वाचून होणारा आनन्द सर्वांना साखाच अनुभवितां येतो. कल्पनासौंदर्याने, रचनाचातुर्याने, शब्दार्थाची जी एकतानता झालेली असते, त्यामुळे काव्याला मोहकता येते. कवीच्या व्यक्तिनिष्ठ प्रतिभेचे तेज काव्यावर पडलेले असते, हा काव्याचा मुख्य विशेष होय.

प्रस्तुत पुस्तकांत घेतलेल्या उतान्यांत, काव्याच्या विषयांतील विविधता, आणि विषयाची मांडणी करित असतां प्रगट झालेले प्राचीन व अर्वाचीन कवींच्या

-प्रतिभेचे विशिष्ट गुण, ठिकठिकाणी पाहायला सांपडतील. एकनाथांच्या ग्रंथांतून घेतलेल्या उताऱ्यांत, नाथांच्या सोज्वळ, प्रेमळ, षण आत्मविश्वासपूर्ण प्रतिभेचे प्रतिबिंब पडले आहे. दासबोधांतून उद्धृत केलेल्या कवीश्वरांच्या वर्णनांत, समर्थांच्या घडाडीच्या, उत्साही, वेगवती वाणीची ओळख पटते. वस्तूंची स्थित्यंतरे आणि माणसांचे हावभाव, यांचे यथातथ्य शब्दचित्र रेखाटणे, नादमधुर रचना करणे, हे वामनाच्या प्रतिभेचे दोन विशेष होत (मृत्तिकाभक्षण). तात्पुरता दुसऱ्याच्या अंतःकरणांत प्रवेश करून, तेथेच तन्मय होऊन पितृवात्सल्याचे मुक्तेश्वरांनी केलेले वर्णन वाचले म्हणजे, मुक्तेश्वरांना नाट्यकुशल प्रतिभेची, कल्पकतेची (Dramatic Imagination) देणगी होती अशी खात्री वाटते (प्राणापेक्षां दातृत्वच श्रेष्ठ). तुकारामांच्या अंतःकरणाचा जिव्हाळा हेच त्यांचे काव्य. कसलेही ओवडधोवड शब्द असले तरी भावनेच्या किमयेने तुकारामांना त्यांचे सुवर्ण बनवितां येते. प्रि० षटवर्धनांच्या 'शब्द' नांवाच्या कवितेत याच तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. भावनेने थवथवलेले तुकारामांचे अभंग वाचल्यानंतर, काव्यांत भावनेला केवढी मोठी कामगिरी करतां येते हे आपल्याला कळते, आणि श्रीधरांनी घटोत्कचाच्या वधाचे केलेले वर्णन वाचून, कल्पनाशक्तीला काव्यांत केवढे मोठे कार्य करतां येते, याची आपल्याला जाणीव होते. श्रीधरांच्या भव्य, अचाट, कल्पनाशक्तीचे थैमान पाहून मन स्तब्ध होते (वासवी शक्तीने घटोत्कचाचा वध). महीषतांच्या श्रद्धाळू, प्रेमळ, स्वभावाचा विचार केला म्हणजे त्यांच्या वाणीच्या माधुर्याचे रहस्य लगेच घ्यानांत येते. (एकनाथी भागवताचा सन्मान). मोरोधंत एखाद्या कुशल कारागीराप्रमाणे काव्यरचना करतात. वाक्याचा आणि अर्थाचा तोल संभाळतात. वाचकांना षचतील, रुचतील, असेच उपमारूपकादि अलंकार ते वापरतात. आटषशीरषणा, टाषटीष, हे मोरोधंतांच्या प्रतिभेचे विशेष. भावनेच्या किंवा कल्पनेच्या तावडींत सांपडून ते कधी देहभान विसरत नाहींत, त्यांचे सांसारिक, व्यावहारिक, षाश सुटत नाहींत. यामुळे कांहीं काळ जगाचा विसर षडून, केवळ कल्पनासृष्टींत संचार करणारा, आणि आपण अनुभवीत असलेल्या दिव्यानंदाचा वाचकांना वांटेकरी करणारा कवि, मोरोधंतांच्यापेक्षां श्रेष्ठ ठरेल (सन्मनोरथराजि, सत्कविस्तव). नरहरीची छोटीशी प्रतिभा वस्तूंचे वैचित्र्य पाहण्यांत आणि त्या वैचित्र्याचे वर्णन करण्यांत चूर झालेली असते (हिमालयवर्णन).

अर्वाचीन कवींत केशवसुतांना अन्तर्भेदी कल्पनाशक्तीच्या साहाय्याने लहान-

सहान, हरहमेश घडणाऱ्या प्रसंगांत गूढ असलेलें सौन्दर्यतत्त्व चटकन् दिसतें. (रांगोळी घालतांना पाहून). टिळक आपल्या रचनाचातुरीनें परिचित विषयाला नावीन्य आणतात. 'What oft was thought, but never so well expressed'— हा दण्डक पुढें ठेवूनच त्यांनीं काव्यरचना केली असावी (वसन्तवर्णन). वृक्षान्योक्तींत क्राइस्टच्या देहत्यागाचा विचार केला म्हणजे व्यंग्यार्थपूर्ण अशी ही कविता फार रमणीय वाटते. अन्तःकरण शोकानें दुभंग झालें असतां, अग्निकुंडांतून निघालेल्या द्रौषदीप्रमाणें जें काव्य जन्मास येतें त्याचीं 'वीरमातेचें करुणगीत' आणि यशवंतांची 'आई' हीं दोन उदाहरणें. 'बालकास पाहून' हें तिसरें उदाहरण. 'सुखाची कल्पना'सुद्धां याच वर्गांत घालायला पाहिजे. Our song is a voice of desire, a throo of the heart, या राजकवीच्या (Poet Laureate) शब्दांनीं वरील तिन्ही कवितांचें यथार्थ वर्णन करतां येईल. आई-वरचें बालकाचें प्रेम, यशवंतांच्या काव्याचा विषय, याची दुसरी बाजू आईचें बालकावरील प्रेम, 'बालकास पाहून' या कवितेचा विषय होय. उगाच शब्दांची उधळपट्टी करायचा मोह आवरून, मोजक्या, वेंचक शब्दांनीं अर्थ व्यक्त करण्याचें कौशल्य (Economy of style), हा प्रतिभेचा दुर्मिळ विशेष, 'आमची सोनी' या कवितेंत पाहायला सांपडेल. विसाव्या शतकांतसुद्धां श्रद्धा असली म्हणजे विश्वाची एकसूत्रता कवीला कशी तात्काळ पटते, याचें श्री० तांब्यांचें 'समर्पण' उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून देतां येईल. 'छत्रीचे उपकार' विनोदी कवितेचा मासला लक्ष्मीनंदनाचा 'चाबूक' षण या सदराखालीं येईल.

साहित्य-सुवर्णातील कांहीं उतान्यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करून दाखविण्याची विशेष आवश्यकता नाहीं. कुण्डलाहरण आणि त्यानंतरचें कथानक, मुक्तेश्वर, मोरोपंत आणि श्रीधर तिघेजण मिळून सांगतात. 'मराठी भाषेचा अभिमान' आणि 'एकनाथी भागवताचा सन्मान' या दोन उतान्यांचा निकट संबंध सहज लक्षांत येतो. तसाच मोरोपंताचा 'सत्कविस्तव' आणि एकनाथ, रामदास वगैरे ग्रंथकारांचा घातलेला मेळही सहज समजण्यासारखा आहे.

उतान्यांच्या आरंभी दिलेल्या माहितींत मुळाचा (text) उल्लेख केला आहे, तें मूळ बहुधा जसेच्या तसेच दिलें आहे. क्वचित् विद्यार्थ्यांच्या सोयकारितां थोडाफार फेरफार केला असेल. अर्थनिर्णायक टिषा लिहितेवेळीं माझे मित्र श्री० माधव गोविंद भिडे, प्रो० चापेकर आणि प्रो० षोतदार यांनीं मोकळ्या मनानें चर्चा करून जें साहाय्य केलें त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९	२०	वाल्मीकी	वाल्मीकि
१९	१३	वगैरे ग्रंथ	वगैरे ग्रंथ लिहिले
२२	१९	१४	१५
२६	६	७	८
२६	२४	मात	काळवेळ, यांप्रमाणे घातमात, किंवा मात= गोष्ट, गाण्याची गोष्ट, कसें गावें, कशी स्तुति करावी ?
४२	१३	हरि	गति
४७	२५	जाळन	जाळून
५८	१७	स्थालास	स्थालीस
६०	२३	चारे	चोर
९६	५	खाऊनी	गाऊनी
९६	७	सुगवितो	सुखवितो

अनुक्रमणिका

विचारप्रवर्तक कविता

एकनाथ

१ मराठी भाषेचा अभिमान ...	...	...	१
२ संसारांतील विरक्ति ...	...	...	६
३ संतांचा दिनक्रम ...	...	...	७

रामदास

१ कवींचें ऐश्वर्य ...	...	...	९
२ करुणाष्टक ...	...	...	१२

मुक्तेश्वर

१ प्राणापेक्षांही दातृत्वच श्रेष्ठ ...	...	...	१४
--	-----	-----	----

वामन

१ मृत्तिकाभक्षण ...	...	...	१९
---------------------	-----	-----	----

तुकाराम

१ देवाच्या भेटीसाठी तळमळ... ..	...	...	२२
२ कवित्व माझे नव्हे, तो देवाचाच चमत्कार ...	...	...	२५
३ संतांचें वैभव	...	...	२८

मोरोपंत

१ सन्मनोरथराजि	...	...	३०
२ सत्कविस्तव	...	...	३४

वर्णनपर आणि वृत्तान्तविषयक कविता

वामन

१ गजेंद्रमोक्ष	...	...	३९
-----------------------	-----	-----	----

श्रीधर

१ वासवीशक्तीने घटोत्कचाचा बध ...	...	...	४३
----------------------------------	-----	-----	----

महीपति

१ एकनाथी भागवताचा सन्मान ...	...	...	४८
------------------------------	-----	-----	----

मोरोपंत

१ कवचकुंडलांबद्दल वासवीशक्ति ...	...	...	५२
२ दुर्वासन्नृषींची फजिती ...	...	...	५५

नरहरि

१ हिमालयवर्णन ५९

परशुरामपंत गोडबोले

१ दुष्यंताचें प्रजावात्सल्य ६३

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

१ शुकान्योक्ति ६६

नारायण वामन टिळक

१ वसंतवर्णन ६८

२ वृक्षान्योक्ति ७१

केशवसुत

१ रांगोळी घालतांना पाहून ७३

२ सृष्टि आणि कवि ७६

वासुदेव बळवंत पटवर्धन

१ शब्द ७९

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

१ छत्रीचे उपकार ८१

भास्कर रामचंद्र तांबे

१ समर्पण ८५

गोविंदाग्रज

१ बरिमातेचें करुणगीत ८७

लक्ष्मीनंदन

१ रंगीत चाबूक ८९

लीलाबाई ढवळे

१ सुखाची कल्पना ९४

कमलाबाई देशपांडे

१ बालकास पाहून ९७

हरि सखाराम गोखले

१ आमची सोनी... .. १००

यशवंत

१ आई १०२

विचारप्रवर्तक कविता

साहित्य-सर्वण

एकनाथ

श. क्र.

३७०७

मराठी भाषेची अभिमानिका

[हा १४ ओंव्यांचा उतारा एकनाथी भागवतांतून घेतला आहे. मूळ ग्रन्थांतील नमनप्रकरणांतून-अनुक्रमें १२१ ते १३० अशी-दहा ओंव्यांची निवड केली आणि २९व्या अध्यायांतील-अनुक्रमें १६ ते १९ अशा-आणखी चार ओंव्या घेतल्या. एकनाथी भागवतांतील दोन निरनिराळ्या अध्यायांतून-१ व २९-ह्या १४ ओंव्यांची निवड केली असली तरी त्यांतील विषय एकच असल्यामुळे वाचकाला कोठें विसंगतीचा भास होणार नाही. ओंव्यांची निवड करित असता श्री० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर ह्यांनी संधादिलेल्या निर्णयसागरच्या एकनाथी भागवताच्या प्रतीचा उपयोग केला आहे.

एकनाथांचा जन्म शके १४५०-५५ च्या सुमारास झाला असावा. कांही विद्वानांच्या मते ते शके १४७० मध्ये पैठणास जन्मले. पैठण ही विद्यानगरी गोदावरीच्या काठां आहे. एकनाथ शके १५२१ मध्ये समाधिस्थ झाले.

एकनाथांची बुद्धि जशी तीव्र होती तसे त्यांचे चारित्र्यही उज्ज्वल होते. शान्तीचा तर ते सागरच होते. प्राणिमात्राविषयी अनुकंपा-मग तो ब्राह्मण असो, अंत्यज असो किंवा गर्दभ असो-हीच खरी ईश्वरभक्ति, संसारांत राहूनसुद्धा धर्मार्थसाधन करतां येते, सगुणोपासना, हरिकीर्तन, हाच अज्ञानांना मोक्षप्राप्तीचा सुलभ उपाय-इत्यादि गोष्टी एकनाथांनी आपल्या आचरणानें सर्व लोकांना घटवून दिल्या.

चतुःश्लोकी भागवतावर नाथांनी टीका केली. त्याप्रमाणेच भागवताच्या एकादशस्कंधावर त्यांनी विस्तृत व्याख्यान केलें. अर्धे-अधिक रामायण मराठीत आणलें. रुक्मिणीस्वयंवर, प्रल्हाद-चरित्र वगैरे स्फुट प्रकरणे लिहिलीं. अभंग, पर्दे षण पुष्कळ रचलीं. एकट्या भागवताचीच ओवीसंख्या वीस हजार आहे. ह्याशिवाय ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार करून एक नवी प्रत तयार केली ती एक कामगिरी निराळीच.

मराठी भाषेवर एकनाथांचें जें अलोट प्रेम होतें, त्याचा प्रस्तुत उतारा म्हणजे एक उत्कृष्ट दाखलाच होय असें म्हणायला कांहीं हरकत नाहीं. तोच वेदान्त संस्कृतांत न सांगतां मराठीत सांगितला, म्हणून त्याच्या अर्थस्वारस्याची हानि थोडीच होणार आहे ! हा एकच मुद्दा एकनाथांनीं उषमा, दृष्टान्त, मार्मिक विनोद, चतुर आणि समंजस वादषद्धति, इत्यादि सामग्रीच्या साहाय्यानें खुलवून सांगितला आहे. गाय काळी असली काय आणि तांबडी असली काय, दुधांत फरक नाहीं. सोन्याचीं फुले नवीं जुनीं कशीं ओळखावीं ? देशभाषा निराळ्या असल्या तरी रामकृष्णादि नांवांचें स्वरूप बदलत नाहीं. या उषमा जशा समर्पक आहेत, तसेंच त्यांच्यांत वैचित्र्य षण आहे; आणखी एक विशेष असा, कीं ह्या उषमा लौकिक व्यवहारांतील असल्यामुळें सामान्य वाचकाच्या ज्ञानाचा ठाव घेत नाहींत. मराठी भाषेचा दर्जा संस्कृत भाषेपेक्षां कोणत्याही तऱ्हेनें कमी नाहीं हें सांगत असतां एकनाथ म्हणतात: संस्कृत भाषा देवानें केली, तर काय मराठी चोरांनीं निर्माण केली ! नाथांचा विनोद जसा मधुर आहे तसाच तो भेदक आहे. चवथ्या ओवींत अशाच प्रकारच्या विनोदाचें दुसरें उदाहरण सांघडेल. सरतेशेवटीं, संस्कृत श्रेष्ठ का प्राकृत हा वाद निरर्थक होय—‘असोतु या अभिमानभुली’—असा ग्रंथकारानें समंजसषणानें ह्या प्रकरणाचा निष्कर्ष काढला आहे. षण हा निष्कर्ष काढतेवेळीं आषलें मराठी भागवत ‘शुद्ध मथितार्थ सोलीव’—मूळ संस्कृताच्या तोडीचें आहे, असा एकनाथांना आत्मविश्वास होता. एकंदरींत एकनाथांची विषयप्रतिपादनशैली साधीच षण चित्ताकर्षक आहे. वाचकाचें हृदय हलवून सोडील अशी जादू त्यांच्या काव्यांत नाहीं, तरी षण तें वाचकाचें मन आपल्याकडे ओढून घेतें.

चांगदेव वटेश्वर, चांगदेवांचेंच नांव. वटेश्वर चांगदेवांचे गुरू. पुढें ह्या वटेश्वरांच्या शिष्यालाच लोक चांगदेव वटेश्वर म्हणूं लागले. मराठीत चांगदेवांनीं

कांहीं अभंग रचले आणि 'उत्तर-षंभुविशी' नांवाचें एक प्रकरण लिहिलें. निजात्मता, आपलेपणानें. मा, मग. कपिलेचें, काळ्या गाईचें. साचार, खरोखर. कायी, कोणतें, काय. निरंजनीं, एकांतांत. वचतां, जातां. दोहींस, दोन्ही मुर्लास. श्रीमंताच्या आणि गरिवाच्या. घातले हात, हातीं धरिलें, अंगिकारिलें, विवाह केला. रामकृष्णादिनामां, राम, कृष्ण, इत्यादि नांवें संस्कृतांत आणि मराठींत सारखांच. भाषा, भाषेमध्यें. अभिमानभुली, अभिमानानें षडलेली भुरळ, खोटी समजूत. मथितार्थ, तात्पर्य. सोलीं, अस्सल. आरिखा, पोरकट, असमंजस. परचडी, प्रकार. अभय अभेदें, ब्रह्मविचार संस्कृतांत किंवा मराठींत कोणत्याही भाषेंत सांगितला तरी सारखाच, शा समजुतीनें, निर्भयपणें. एका, एकनाथ.]

[आतां] वंदूं प्राकृत कवीश्वर । निवृत्तिप्रमुख ज्ञानेश्वर ॥

नामदेव चांगदेव वटेश्वर । ज्यांचें भाग्य थोर गुरुकृपा ॥ १ ॥

ज्यांचे ग्रन्थ पाहतां । ज्ञान होय प्राकृतां ॥

तयांचे चरणीं माथा । निजात्मता निजभावे ॥ २ ॥

संस्कृत ग्रन्थकर्ते ते महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी ॥

नवीं जुनीं म्हणावीं । कैसेनि केवीं सुवर्णसुमनें ॥ ३ ॥

कपिलेचें म्हणावें क्षीर । मा इतरांचें तें काय नीर ॥

वर्णस्वादें एकचि मधुर । दिसे साचार सारिखें ॥ ४ ॥

जें पाविजे संस्कृत अर्थें । तेंचि लाभे प्राकृते ॥

तरि न मनावया येथें । विषमचि तें कायी ? ॥ ५ ॥

कां निरंजनीं बसला रावो । तरी तोचि सेवकां पावन ठावो ।

तेथें सेवेसि न वचतां पाहो । दंडी रावो निजभृत्यां ॥ ६ ॥

कां दुबळी आणि समर्थ । दोहींस रायें घातले हात ॥

तरी दोघींसिही तेथ । सहजें होत समसाम्य ॥ ७ ॥

देशभाषावैभवे । प्रपंचपदार्थीं पालटलीं नांवे ॥

परी रामकृष्णादिनामां नव्हे । भाषावैभवे पालटू ॥ ८ ॥

संस्कृतवाणी देवें केली । तरी प्राकृत काय चोरापासोनि झाली ? ॥

असोतु या अभिमानभुली । वृथा बोलीं काय काज ॥ ९ ॥

साहित्य-सुवर्ण

आतां संस्कृता किंवा प्राकृता । भाषा जाली जे हरिकथा ॥
ते पावनचि तत्त्वतां । सत्य सर्वथा मानली ॥ १० ॥
सद्गुरुकृपा समर्थ । तेणें कृपें श्रीभागवत ॥
वाखाणिलें जी प्राकृत ॥ शुद्ध मथितार्थ सोलीं व ॥ ११ ॥
जनार्दनकृपादृष्टि ॥ माझ्या मराठ्या आरिखा गोष्टी ॥
रिघाल्या एकादशाचे पोटीं । स्वानंदतुष्टीं निजबोधें ॥ १२ ॥
संस्कृतप्राकृतपरवडी । सज्ञान सेविती स्वानंदगोडी ॥
गाय काळी आणि तांबडी । परी दुधीं वांकुडी चवी नाहीं ॥
तेवीं संस्कृतप्राकृतभाखा । ब्रह्मांसी पालट नाहीं देखा ॥
अभय अभेदें वदला एका । साह्य निजसखा जनार्दन ॥ १४ ॥

संसारांतील विरक्ति

[हे चार अभंग एकनाथांच्या अभंगरचनेचा मासला म्हणून येथें दिले आहेत. माझे मित्र प्रो० रानडे ह्यांना एकनाथांच्या इतर ग्रन्थांपेक्षां त्यांच्या अभंगांचें महत्त्व जास्त वाटतें. ह्याचें कारण इतकेंच कां, एकनाथांचें हृदय आपल्याला त्यांच्या अभंगांत पाहायला सांघडतें. रामायण, भागवत वगैरे ग्रन्थांत नाथांचें बुद्धिचातुर्य दिसून येतें, परंतु त्यांच्या अभंगांत व पदांत वाचकांना एकनाथांच्या अन्तरींच्या जिह्वाळ्याचा प्रत्यय येतो. खाली उद्धृत केलेल्या चार अभंगांत संसारांत अलिप्तपणें राहावें, 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' अशी वृत्ति ठेवावी, आपल्या चंचल मनाचें ऐकूं नये, देवांनीं मनाला आपल्या चरणीं बांधून ठेवावें—ह्या तीन कल्पना सांगितल्या आहेत. आंगणांतले पक्षी, घरीं येणारा पांथस्थ, बालकांचा गृहाचार, वगैरे दृष्टान्तांनीं संसारांतील उदासीन वृत्तीचें स्वरूप स्पष्ट करून दाखविलें आहे. परंतु एकनाथ स्वतः संसारांत अशाच विरक्त वृत्तीनें वागत होते, ही गोष्ट आपल्याला आठवली म्हणजे 'बोले तैसा चाले' अशा ह्या साधुपुरुषांच्या वचनांत त्यांच्या अनुभवाचें सार कसें सांठवलें आहे, हें आपल्या लक्षांत येतें. आणि मग अशा 'अनुभवप्रधान' अभंगांना षडलालित्य, अनुप्रास इत्यादिकांची जरूर कां लागत नाहीं हेंही आपल्याला समजतें.

पांथस्थ, प्रवासी. प्राचीनाची दोरी, ज्याप्रमाणें पूर्वसंचित-पूर्वजन्मीचें बाधपुण्य—असेल त्याप्रमाणें, म्हणजे पूर्वसंचित शरीराला जें जें भोगायला लाविलें

ते ते सुखदुःख शरीर भोगीत असतां. जसा षतंगे दोरीला बांधलेला असतो, तसे शरीर पूर्वसंचिताने बांधलेले असते. घराचार, खेळांतील प्रपंच, वसारा. सर्वेचि, लगेच, तात्काळ. वस्तीकर, वाटसरू. पै, मुळाच, निश्चयाने. आकळुनि, भावरून. नेहट्टे, बळाने.]

पांथस्थ घरासी आला । प्रातःकाळीं उठोनि गेला ॥
तैसें असावे संसारीं । जैशी प्राचीनाची दोरी ॥
बाळीं घराचार मांडिला । तो सर्वेचि मोडुनि गेला ॥
एका विनवी जनार्दना । ऐसें करी गा माझ्या मना ॥१॥

पक्षी अंगणीं उतरती । ते कां गुतोनियां राहती ॥
तैसें असावे संसारीं । जौवरी प्राचीनाची दोरी ॥
वस्तीकर वस्ती आला । प्रातःकाळीं उठोनि गेला ॥
शरण एका जनार्दना । ऐसें असतां भय कवण ॥२॥

वैर करुनी मन मारावे । मनाधीन पै न व्हावे ॥
मनामार्गे जाऊं नये । मन आकळुनि मन पाहे ॥
मन म्हणे ते न करावे । मनीं मनासी बांधावे ॥
मन म्हणेल ते सुख । परि पाहतां अवघे दुःख ॥
एका जनार्दनीं मन । दृढ ठेवावे आकळून ॥ ३ ॥

माझ्या मनाचे ते मन । चरणीं ठेवावे बांधून ॥
मग ते जाऊं न शके कोठे । राहे तुमच्या नेहट्टे ॥
मनासी ते बळ । देवा तुमचे सकळ ॥
एका जनार्दनीं देवा । मन दृढ पार्यां ठेवा ॥ ४ ॥

संतांचा दिनक्रम

[दहा ओळींचे हे षट् एकनाथांच्या काव्यशक्तीचा उत्तम नमुना म्हणून देता येईल. कोमल स्वरव्यंजनांचा मिलाफ, मंजुळ शब्दरचना, अनुप्रास, श्रुति-मनोहर चाल, इत्यादि गुणांबरोबर काव्याचा आत्मा, जो भावनेचा ओलावा, तोही त्या षट्कांत असल्याने, भागवत-धर्माचा हा काव्यरूप अवतारच होय असे म्हणा-यला कांहीं हरकत नाही. उपदेशपर वचनें जर नेहमींच भावनेच्या व कल्पना-

शक्तिच्या, साहाय्याने अशी रंगवितां आली तर काव्याचे ध्येय-उपदेश का चित्त-
रंजन-हा वाद नामशेष होईल. असो. अखंड नामस्मरण, गोविंदगुणसंकीर्तन,
सज्जनसमागम, भक्तिज्ञानविवेचन, वगैरे भागवत-धर्माची लक्षणें ह्या पद्यांत
संकलित रीतीने सांगितली आहेत. थोड्या शब्दांत पुष्कळ आशय व्यक्त करण्याची
कला एकनाथांना अवगत होती. श्री० आजगांवकर म्हणतात: "सगुण हरि-
भजनाचा महिमा नाथांनी सर्वत्र वर्णिला आहे. किंबहुना सर्व परमार्थसाधनांत
सगुण हरिभजनासच त्यांनी श्रेष्ठत्व दिलें आहे. त्यांच्या सर्व उपदेशांचे रहस्य
बरील षदांत समाविष्ट झालेले वाचकांस आढळेल."

सज्जनवृंदे, साधूंचे समुदाय. अन्तरंगे, मनापासून. युक्ती, रहस्य, खुबी.
विचाराव्या, स्पष्ट करून सांगाव्या. अद्वयभजन, एकाग्रचित्ताने भजन करून.]

सगुणचरित्रे परम पवित्रे सादर वर्णावीं ॥ ध्रु० ॥

सज्जनवृंदे मनोभावे आर्धी वंदावीं ॥

संतसंगे अंतरंगे नाम बोलावे ।

कीर्तनरंगी देवासन्निध सुखे डोलावे ॥

भक्तिज्ञानाविरहित गोष्टी इतरा न कराव्या ।

प्रेमभरे वैराग्याच्या युक्ती विचाराव्या ॥

जेणेकरुनि मूर्ति ठसावे अंतरि श्रीहरिची ।

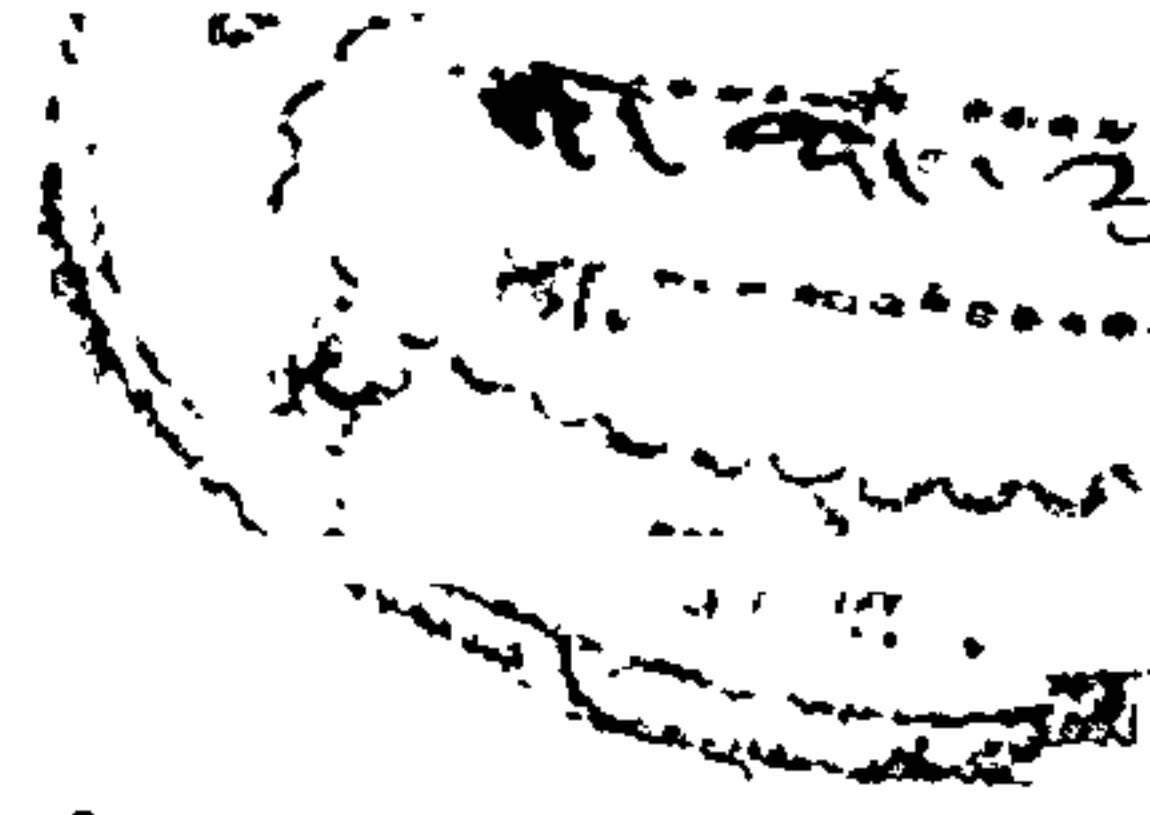
ऐशी कीर्तनमर्यादा हे संतांच्या घरची ॥

अद्वयभजन अखंडस्मरणे वाजवि करटाळी ।

एका जनार्दनी मुक्ती होय तात्काळी ॥

रामदास

कवींचें ऐश्वर्य

[ह्या उतान्यांतील १७ ओंव्या रामदासांच्या दासबोधांतील प्रथम दशकाच्या सातव्या समासांतून घेतल्या आहेत. मूळ दासबोधांतील-अनुक्रमें १५ ते ३४ ओंव्यांपैकी, तीन ओंव्या-१६, १७, २७-गाळल्या, बाकी कांहीं फरक केला नाहीं. उतारा छाषतेवेळीं श्री० देवांच्या व श्री० पांगारकर ह्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या शिरगांव मठांतील दत्तमहाराजांच्या दासबोधाच्या प्रतींचें साहाय्य झालें. जेथें दोन प्रतींत फरक आढळला, तेथें श्री० पांगारकरांनीं संपादिलेल्या प्रतींतील घाठ पसंत केला.

शके १५३० मध्ये गोदावरीतीरीं जांब गांवीं चैत्र शुद्ध नवमीस समर्थांचा जन्म झाला. शके १६०३ मध्ये समर्थांचा काल झाला. दासबोधाशिवाय आत्माराम, मनाचे श्लोक, स्फुट अभंग वगैरे समर्थांची पुष्कळ कविता आहे.

खाली दिलेल्या १७ ओंव्यांत ग्रन्थारंभी कवींना नमन करित असतां, त्यांच्या निरुपम ऐश्वर्यांचें वर्णन केलें आहे. कवि हे सकल सृष्टीचे आधार होत, कवींच्या-मुळेंच जगाचा उद्धार होतो. कवींची कृति ईश्वरनिर्मित सृष्टीला मार्गें टाकते. कविजनांनीं देवांना देवत्व आणलें व ऋषींना महत्त्व दिलें. शास्त्रें त्यांनींच निर्माण केलीं, व्युत्पत्तीचा मार्ग दाखाविणारेही तेच. जगांतील विवेक, सौंदर्य, सुखसाधन, ह्यांचा उगम कवींच्यापासूनच झाला. एका दिव्याच्या साहाय्यानें आपण दुसरा दिवा लावतो, तशीच एका कवीपासून दुसऱ्याला स्फूर्ति मिळते. मार्गें व्यास-वाल्मिकि, इत्यादि महनीय कवींनीं जो मार्ग चोखाळला त्याच मार्गानें अर्वाचीन कवींनीं जाणें इष्ट, म्हणून ह्या पूर्वकालीन थोर कवींना नमन करतो.

ह्या उतान्यांत केलेलें कवींच्या ऐश्वर्यांचें वर्णन वाचलें म्हणजे सहजस्फूर्तीनें संचार करणाऱ्या समर्थांच्या वाणीचें तेज त्यांच्या अनुयायांना कसें दिपवून टाकीत असेल ह्याची आपल्याला कल्पना करतां येते. श्री० वि. ल. भावे ह्यांनीं म्हटल्या-प्रमाणें “जसा कवि तशी त्याची भाषा, तो जें मनांत येईल तें बोलतो आणि जसें बोलतो तसें लिहितो.” रामदासांचें काव्य वाचीत असतां एका खडकावरून दुसऱ्या खडकावर खळाळत जाणाऱ्या वेगवती नदीची आठवण होते. ठाकठीक, प्रमाणबद्ध

रचना करणे, पुनः पुनः तावून, सुलाखून, शब्दांची निवड करणे, जेथल्या तेथे उपमादि अलंकारांची योजना करणे, इत्यादि गोष्टींना लागणारा धीर त्यांच्या मनोरचनेत नाही. लाटांवर लाटा कोसळतात त्याप्रमाणे समर्थांच्या काव्यांत कल्पनांवर कल्पना उसळत असतात. त्यांचा पुढचा मागचा संबंध, आदि, मध्य अन्त, वगैरे व्यवस्था वाचकांनी पाहून घ्यावी. 'कवि सृष्टीचे अलंकार' असे म्हटले नाही, तो 'लक्ष्मीचा शृंगार' हें रूपक तयार, तें लिहिलें न लिहिलें तों 'सिद्धीचा निर्धार' पुढें सरसावतो. अशा प्रतिभेला वंधनांची काय पर्वा? तडफ, जोम, साधेपणा, सरळपणा—इत्यादि तिच्या गुणांचे कौतुक करीत असतां, आषल्याला तिच्या दोषांची आठवण रहात नाही. समर्थांच्या धावत्या काव्यरचनेत दोष आहेत; परंतु दोषांबरोबरच तिच्यांत अर्थगांभीर्य, कल्पनांचे नावीन्य, ओज, अनुभवाचे तेज, इत्यादि गुणसमुच्चय षण आहे, हें नाकारतां येणार नाही. पुढें दिलेल्या कविवर्णनपर उतान्यांत पुष्कळ ओंव्या इतक्या सूचक आहेत कीं, त्यांच्यावर एक एक स्वतंत्र निबंध लिहितां येईल.

श्रवणीं तुंबळे रस, ऐकणारांचे कान निरनिराळ्या रसांनी (रौद्र, वीर, करुण इत्यादि रसांनी) भरून जातात हे रस त्यांच्या कानांत उचवळत असतात. कवीचेनि मतिप्रकाश कवित्वास होय, एका कवीचे ग्रन्थ वाचल्यानें दुसऱ्याची काव्यशक्ति जागृत होते. सिद्धि, अणिमा, लघिमा गरिमा वगैरे; लहान मोठे होण्याचे सामर्थ्य. निर्धार, निश्चय, पक्केपणा, सार, निष्कर्ष. जसे कवि 'सामर्थ्यवंतांची सत्ता' तसेच ते सिद्धीचा निर्धार—पक्केपणा, सिद्धीच्या सामर्थ्याचे सार, वळ. देवांचे रूपकर्ते, देवांना नामरूप देणारे. व्युत्पत्ती, ज्ञान, विद्वता. नाना, नाहींतर, किंवा. वोळले, वळले. वोळणे, दिशा बदलून जवळ येणे. कोडाटले, गच्च भरले आहेत. जगांतील नानाविध विषयांच्या विचारांनी त्यांचे मन गजबजलेले आहे. साऱ्या विश्वाची चिन्ता त्यांना आहे. परमार्थवस्तूच्या विचाराने भरलेले, ब्रह्मविचाराने भरलेले, असाही अर्थ होईल. वस्तु=परमार्थ वस्तु, ब्रह्म. आदिशक्तीचे, जग निर्माण करणाऱ्या शक्तीचे, आदिमायेचे. ठेवणे, ठेव. धन. नाना पदार्थांस आणी उणे, हा जो कविरूपी आदिशक्तीचा ठेवा तो इतर वस्तूंना हीनता आणतो; त्याच्या मानाने इतर वस्तु तुच्छ वाटतात. लाधले, मिळाले. पूर्वसंचिताच्या गुणे, पूर्वजन्मीच्या पुण्यानें. आक्षे, अक्षय. उतटलीं, ओतप्रोत भरलेलीं. उपेगा, उपयोगास. निरंजन, परब्रह्म. विरा-

टाची, सर्वव्यापी परमेश्वराची. योगस्थिति, योगनिद्रा, सम्मधि, ब्रह्मानंदाचा अनुभव. विश्वाचा लय झाल्यानंतर पुनः विश्वाचा उदय. होईवांच्ये विसट-पुरुष-विष्णु-योगनिद्रेचा अनुभव घेत असतो. पवाड, मोठेपणा. वाड, विशाल. जाड, टिकाऊ, बळकट. श्रेष्ठ (पांगारकर).]

आधीं कवीचा वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ।
कवीचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास होय ॥ १ ॥

कवि सृष्टीचा अळंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंगार ॥
सकळ सिद्धींचा निर्धार । ते हे कवि ॥ २ ॥

कवि सभेचें मंडण । कवि भाग्याचें भूषण ॥
नाना सुखांचें संरक्षण । ते हे कवि ॥ ३ ॥

कवि देवांचे रूपकर्ते । कवि ऋषींचें महत्ववर्णिते ।
नाना शाखांचे सामर्थ्यांतें । कवि वाखाणिते ॥ ४ ॥

नस्ता कवींचा व्यापार । तरी कैचा अस्ता जगोद्धार ॥
म्हणोनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ ५ ॥

नाना विद्या ज्ञातृत्व कांहीं । कवेश्वरविण तों नाहीं ॥
कवीपासून सर्वही । सर्वज्ञता ॥ ६ ॥

मागां वाल्मिकव्यासादिक । जाले कवेश्वर अनेक ॥
त्यांपासून विवेक । सकळ जनासी ॥ ७ ॥

पूर्वीं काव्ये होतीं केलीं । तरीच व्युत्पत्ती प्राप्त झाली ॥
तेणें पंडिता आंगीं बाणली । परम योग्यता ॥ ८ ॥

ऐसे पूर्वीं थोर थोर । जाले कवेश्वर अपार ॥
आतां आहेत पुढें होणार । नमन त्यांसी ॥ ९ ॥

नाना चातुर्याच्या मूर्ती । कीं हे साक्षात् बृहस्पती ॥
वेद श्रुती बोलों म्हणती । ज्यांच्या मुखें ॥ १० ॥

कीं हे अमृताचे मेघ बोलले । कीं हे नवरसांचे बोध लोटले ॥
नाना सुखाचे उचंबळले । सरोवर हे ॥ ११ ॥

कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें । प्रगट जालीं मनुष्याकारें ॥

नाना वस्तूचेनि विचारें । कौदाटले हे ॥ १२ ॥

कीं हे आदिशक्तीचें ठेवणें । नाना पदार्थास आणी उणें ॥

लाधलें पूर्व संचिताच्या गुणें । विश्वजनासी ॥ १३ ॥

कीं हे सुखाचीं तारुवें लोटलीं । आक्षे आनंदें उतटलीं ॥

विश्वजनास उपेगा आलीं । नाना प्रयोगाकारणें ॥ १४ ॥

कीं हे निरंजनाची संपत्ति । कीं हे विराटाची योगस्थिती ।

नातरी भक्तीची फळश्रुति । फळास आली ॥ १५ ॥

कीं हा ईश्वराचा पवाद । पाहतां गगनाहून वाड ॥

ब्रह्मांडरचनेहून जाड । कविप्रबंधरचना ॥ १६ ॥

आतां असो हा विचार । जगास आधार कवेश्वर ॥

तयांसी माझा नमस्कार । साष्टांगभावे ॥ १७ ॥

करुणाष्टक

[रामदासांनी रचलेल्या ३०-३२ करुणास्तोत्रांपैकी एका प्रसिद्ध, २५ श्लोकांच्या करुणास्तोत्रांतून खाली दिलेले ६ श्लोक उद्धृत केले आहेत. श्लोकांतील षाठ श्री• देवांनी प्रसिद्ध केलेल्या समर्थांच्या 'करुणाष्टकें' ह्या पुस्तकांतून घेतले आहेत. अलीकडे उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून ह्यांतले सर्वच पाठ विश्वसनीय आहेत असे वाटत नाही. संसाराचा कंटाळा आल्यामुळे, मनाला वारंवार आंवरून धरायचा प्रयत्न केला तरी तो निष्फळ झाल्यामुळे, ह्या जगांतील सर्व षसान्यांत-स्वजन, स्वधन, इत्यादि मोहजालांत सुखाचा लवलेशही न सांपडल्यामुळे, रघुकुळटिळका, तूं येऊन मला ह्या विषयकंदर्मांतून काढ, वासनेच्या जम्बूकीला मार, माझे चित्त तुझ्या चरणीं लीन होऊं दे, अशी रघुपतीची प्रार्थना करून, तूं अवचित आलास म्हणजे मी तुला मिठी मारीन अशी कवीने आशा प्रदर्शित केली आहे. करुणरसानें ओथंबलेले हे श्लोक वाचून, ज्याचें अंतःकरण द्रवणार नाही असा वाचक विरळा. ह्या करुणास्तोत्रांत रामरायावरील कवीचें अपरिमित प्रेम व विश्वास, त्याचप्रमाणें स्वतःच्या असहाय, हीनदीन स्थितीची जाणीव, इत्यादि अर्थाची-व उषमा, शब्द, वृत्त, बगैरे बाह्यांगांची एकतानता झाली आहे, म्हणूनच हे स्तोत्र पुनःपुनः म्हटलें तरी त्याचा कंटाळा येत नाही. शब्दार्थांचा एकजीव झाला, ते धरस्वरांत विलीन झाले,

म्हणजे उत्तम काव्याची निष्पत्ति झाली असें आषण म्हणतां. पुढें दिलेले ८ श्लोक भशाच प्रकारच्या उत्तम काव्याचें एक उदाहरण म्हणून देतां येतील. समर्थांच्या रामायणाचें वर्णन करीत असतां, श्री० वि. ल. भावे लिहितात: “रामायणाची रचना सरळ आहे आणि पुष्कळ ठिकाणीं तर ती इतकी सोपी आहे कीं, वाटेल त्यानें अर्थाबरोबर सहज धावत जावें.” याच शब्दांनीं प्रस्तुत करुणास्तोत्राचें यथार्थ वर्णन करतां येईल.

नीरसी, दूर सार. मोहमाया, प्रपंचाचा लोभ. वोखटें, घाणेरडें, किळसवाणें. सस्वरूपीं=स्वस्वरूपीं, आत्मरूपीं, स्वतःच्या खऱ्या ब्रह्मरूपीं. भरावें, लय लागावा. अवचट, अकस्मात्. होत, होतां.]

[वृत्त-मालिनी]

अनुदिन अनुतापें तापलों रामराया ।
 परमदिनदयाळा नीरसी मोहमाया ॥
 अचपळ मन माझें नावरे आवरीतां ।
 तुजविण सिण होतो धांव रे धांव आतां ॥ १ ॥
 भजनरहित रामा सर्वही जन्म गेला ।
 स्वजनजनधनाचा वेर्थ म्यां स्वार्थ केला ॥
 रघुपति मति माझी आपुलीसी करावी ।
 सकळ त्यजुनि भावें कांस तूझी धरावी ॥ २ ॥
 विषयजनित सूखें सूख होणार नाहीं ।
 तुजविण रघुनाथा वोखटें सर्व कांहीं ॥
 रघुकुळटिळका रे हीत माझें करावें ।
 दुरित दुरि हरावें सस्वरूपीं भरावें ॥ ३ ॥
 तनु मनु धनु माझें राघवा रूप तूझें ।
 तुजविण मज वाटे सर्व संसार वोझें ॥
 प्रचलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी ।
 अचळभजनलीळा लागली आस तूझी ॥ ४ ॥
 चपलपण मनाचें मोडितां मोडवेना ।
 सकळ स्वजनमाया तोडितां तोडवेना ॥

घडिंघडिं विघडे हा निश्चयो अंतरींचा ।
 म्हणवुनि करुणा हे बोलतो दीनवाचा ॥ ५ ॥
 जळत हृदय माझे जन्म कोट्यानकोटी ।
 मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटी ॥
 तळमळ निवर्षीं रे राम कारुण्यसिंधु ।
 षडरिपुकुळ माझे तोडि याचा विरोधु ॥ ६ ॥
 तुजविण करुणा हे कोण जाणेल माझी ।
 सिणत सिणत पोटीं पाहिली वाट तूझी ॥
 झडकरि झड घालीं धांव पंचानना रे ।
 तुजविण मज नेते जंबुकी वासना रे ॥ ७ ॥
 सबळ जनक माझा राम लावण्यपेटी ।
 म्हणवुनि मज पोटीं लागली आस मोठी ॥
 दिवस गणित बोटीं प्राण ठेऊनि कंठीं ।
 अवचट मज भेटी होत घालीन मीठी ॥ ८ ॥

मुक्तेश्वर

प्राणापेक्षांही दातृत्वच श्रेष्ठ

[हा सूर्यकर्ण-संवाद-मुक्तेश्वरांच्या वनपर्वांतल्या १७ व्या अध्यायांतून घेतला आहे. मुळांत संवादानें व्याषलेल्या २८ ओंव्यांपैकी पहिल्या ६ ओंव्या आणि १० वी व १२ वी, अशा एकंदर ६ ओंव्या गाळल्या; ह्याशिवाय दुसरा कोणताच फेरफार केला नाही. काव्यसंग्रह-कर्त्यांनीं छापलेल्या प्रतीवरून प्रस्तुत उतारा छापला आहे.

मुक्तेश्वर हे एकनाथांचे नातू होत. त्यांचा जन्म पैठणास शके १५३१ मध्ये झाला असावा. कांहीं लोकांच्या मते ते एकनाथांच्या निधनापूर्वी जन्मले व

त्यांचे बालघण एकनाथांच्या संगतीत गेलें. षण हें मत विश्वसनीय आहे असें वाटत नाहीं. एवढें मात्र खरें, कीं मुक्तेश्वर पैठणासच राहिले नाहींत; त्यांनीं अनेक देश घाहिले असावेत, ह्याविषयी त्यांच्या ग्रंथांतच सवळ पुरावा सांपडतो. मुक्तेश्वरांचीं पदे, आरत्या, आख्यानें अशी पुष्कळ कविता आहे. संक्षेप-रामायण हें त्यांचें पाहिलें मोठें काव्य. तथापि श्री० ल. रा. घांगारकरांनीं म्हटल्याप्रमाणें “मुक्तेश्वरांची मुख्य कीर्ति त्यांच्या भारतावर आहे. मुक्तेश्वरांचें काव्यगुणसर्वस्व ह्या चार पर्वांत प्रगट झालें आहे.” आदिषर्व, सभाषर्व, वनषर्व, विराटपर्व व कांहीं दिवसांपूर्वी मिळालेलें सौप्तिकपर्व, एवढी महाभारताची रचना मुक्तेश्वरांनींच केली असें आपल्याला खात्रीनें म्हणतां येईल.

प्रस्तुत उतान्यांतील सूर्यकर्ण-संवादांत परस्परविरुद्ध अशा दोन मनःप्रवृत्ति दिसून येतात. सूर्याची व्यावहारिक दृष्टि; तिचा आणि कर्णाच्या ध्येयवादाचा मिलाफ होणें शक्य नाहीं. सूर्याला ऐहिक सुखसंपत्ति, ऐश्वर्य इत्यादिकांची थोरवी वाटते. दृश्य जगाला तो महत्त्व देतो; कर्णाला एका सुकृताशिवाय दुसऱ्या कशाचीच पर्वा वाटत नाहीं. क्षणभंगुर अशा ह्या आयुष्यांत प्राप्त होणारीं सुखदुःखें हीं प्रारब्धाचा परिणाम. प्राण खर्च करून सुकृत मिळविलें, तरच मनुजजन्माचें सार्थक झालें—अशी कर्णाची कल्पना. एका बाजूला स्वार्था व्यावहारिक प्रवृत्ति व दुसऱ्या बाजूला निःस्वार्था तत्त्वनिष्ठा. ह्या दोन परस्परविमुख मनःप्रवृत्तींचा झगडा पुढील उतान्यांत मुक्तेश्वरानें उत्कृष्ट रीतीनें रंगविला असल्याकारणानें, ह्या सूर्यकर्णाच्या संभाषणाला नाट्यसंवाद म्हणणेंच रास्त होईल. कोणत्याही प्रकारचें द्वन्द्व-मग त्याला परिस्थिति कारण असो, किंवा तें प्रकृतिवैचित्र्यामुळे उत्पन्न झालेलें असो—द्वन्द्व, भांडण, झगडा—हें नाट्याचें सारसर्वस्व. प्रस्तुत उतान्यांत हा झगडा पिता-पुत्रांमध्ये उद्भवला असल्यामुळे, वाचकांचें लक्ष त्याच्याकडे एकदम ओढलें जातें. सूर्याला दातृत्वाची थोरवी माहीत नसेल असें नाहीं. षण पुत्रस्नेहापुढें त्याला दातृत्वाचा महिमा फिका वाटतो आणि एकाद्या सामान्य, आपणां सर्वांना परिचित अशा मानवी पित्याप्रमाणें कवचकुंडलें देऊन टाकल्यानंतर आपला मुलगा उघडा पडेल ह्या विचारानें त्याचें मन व्याकुळ होतें. मुलानें कवचकुंडलें देऊं नयेत म्हणून तो शिकस्तीचा प्रयत्न करतो. हरतन्हेनें त्याला सांगून घाहातो. पाहिल्यानें कवचकुंडलांच्या सामर्थ्याचें वर्णन करतो आणि शरीररक्षणाची आवश्यकता किती आहे हें त्याला समजावून देतो. ह्या व्याख्यानाचा उपयोग होत नाहीं असें

दिसल्यानंतर, कठोर, मर्मभेदक शब्दांनी तो कर्णाच्या व्यवहारशून्य आत्मघातकी दातृत्वाची निर्भर्त्सना करतो. हेही जमत नाही, तेव्हां निरुषायाने माझी-पित्याची-अवज्ञा करुं नकोस असें शेवटचे अधिकाराचे शस्त्र उषसतो. युक्तिवाद, उपहास, राग, आवेश, पुत्रप्रेम, इत्यादि सूर्याच्या विविध मनोविकारांचे प्रतिबिम्ब त्याच्या भाषणांत षडलेले दिसेल. ह्याच्या विरुद्ध कर्णाची वृत्ति शांत आणि गम्भीर असून, त्याचा कोणी उपहास केला तर तो हसतो मात्र. ह्या त्याच्या धीरगम्भीर वृत्तीमुळे सूर्याच्या अन्तःकरणांतलि कालवाकालव जास्तच उठावाने व्यक्त झाली आहे. अशा तऱ्हेने परस्पर विरोधी पितापुत्रांच्या मनःस्थितींचे हुबेहुब चित्र ह्या उतान्यांत रेखाटले असल्यामुळेच, येथे नाट्याचा आविर्भाव झाला आहे असें आपण म्हणतो. मुक्तेश्वरांची भाषा जोमदार, मर्मभेदक, तीक्ष्ण, मृदु, गम्भीर, जसा वेळ प्रसंग असेल त्याप्रमाणे, अर्थाचे जे स्वरूप असेल, तदाकार ती बनते. कर्णाच्या कवचकुंडलांचे ज्या ओंवांत वर्णन केले आहे तेथे तिचे उज्ज्वल रूप पाहायला सांघडेल. कर्णाने ज्या ओंव्यांत (८, ९, १०) तत्त्वज्ञान सांगितले आहे, तेथे तिचे गंभीर, तात्त्विक स्वरूप प्रगट झाले आहे. सूर्याने ज्या ओंव्यांत (१३, १४, १५) कर्णाच्या आत्मघातकी दातृत्वाचा उपहास केला आहे, तेथे तिने कठोर, तीक्ष्ण रूप धारण केलेले दिसेल. योग्य दृष्टान्त, समर्पक शब्द, मुक्तेश्वरांना धुंडाळावे लागत नाहीत. ते त्यांना सहज सुचतात. उदाहरणार्थ, साक्षेपे (ओ. २) विचक्षणा (ओ. १३), आत्मघातकी (ओ. १५). हे शब्द व ४, ११, १३, १४, १५ ह्या ओंव्यांत दिलेले दृष्टान्त. मूळ भारतांतले कथानक वाचून घाहिले तर त्यांत हे दृष्टान्त सांघडणार नाहीत. व्यासांचा कर्ण जास्त नम्र वृत्तीचा आहे. तात्पर्य काय, की कथानक महाभारतांतून घेतले असले तरी मुक्तेश्वरांच्या स्वतंत्र प्रतिभेचे तेज न्यामुळे लोषले नाही.

साक्षेपे, यत्नाने. आणिका अर्था, दुसरी कांही वस्तु, द्रव्य. संलग्न, जडलेले. सुवर्णवर्म, सुवर्णकवच. विचक्षणा, शहाणा. रणचत्वरीं, रणांगणांत. नश्वर देहाच्या पालटी, नाशिवंत देहाच्या बदली, म्हणजे देह अर्पण करून, अक्षय सुकृत मिळाले तर याहून श्रेष्ठ लाभ कोणता ? अपूर्ण कामे खेदू न पावे मजपारीं, माझ्याजवळ आला असतां इच्छा तृप्त झाली नाही म्हणून खिन्न होणार नाही. माइक, खोटें, लटकें. दधीच ऋषी, दधीच ऋषीच्या अस्थींचे वज्र केले तरच इंद्राचा शत्रु वृत्रासुर ह्याला मारतां येईल, असें ब्रह्मदेवांनी सांगितल्यावरून इंद्राने

दधीच ऋषीजवळ त्यांच्या अस्थि मागितल्या. दधीच ऋषींनी लगेच प्राणत्याग केला आणि आपल्या अस्थि इन्द्राला दिल्या. शिवि, ह्या राजाचें सत्व पाहण्याकरितां इन्द्रानें श्येनाचें (ससाण्याचें) रूप घेतलें आणि अग्नि कपोत (खबूतर) झाला. श्येन कपोताच्या पाठीमागें लागला तेव्हां त्यानें शिवि राजाची पाठ धरली. राजानें श्येनाला आपण कपोताच्या भाराइतकें आपलें मांस देऊं म्हणून कबूल केलें, पण कपोताचें वजन वाढत चाललें तेव्हां राजाच पारज्यांत जाऊन बसला. लगेच इन्द्रानें आणि अग्नीनें आपलें रूप प्रगट केलें. जीमूतवाहन, हा राजा एका सापाचा प्राण वांचविण्याकरितां आपण स्वतःच गरुडाचें भक्ष्य व्हायला तयार झाला. हें विलक्षण औदार्य पाहून गरुडानें आपला दररोज एक सर्प खाण्याचा प्रघात सोडून दिला. श्रीहर्षाच्या नागानन्द नांवाच्या नाटकांत ही कथा सांगितली आहे. हाटीं, बाजारांत. रहाटी, आचार. नौकापाटी, नावेची फळी. ईश्वर-इच्छा.....वाउगी, सुखदुःखभोगाला ईश्वरेच्छा, प्रारब्ध वगैरे कारणे आहेत. मनुष्यांना वाटतें कीं, आपल्या कर्तृत्वामुळेच हें सर्व घडून येतें, ईश्वराची सत्ता वगैरे सर्व फुकट आहे.]

सुखशयनीं राजा कर्ण । त्यातें करूनी सावधान ॥

(सूर्य) म्हणे, “ पुत्रा ! स्वहितवचन । हृदयीं तुवां धरावें. ॥१॥

पार्थ रक्षावया साक्षेपें । पुत्रलोभें निर्जराधिपें ।

दीन याचकाचेनि रूपें । कवचकुंडलें मागिजेती. ॥ २ ॥

तीं तुवां न द्यावीं सर्वथा । पाठवीं देऊनी आणिका अर्था ॥

हेंचि वारंवार ताता ! । प्रार्थूनियां बोलतसे. ॥ ३ ॥

आंगीं संलग्न सुवर्ण-वर्म । वज्र तें लागे तृणासम ॥

कुंडलें असतां नेणिजे श्रम । क्षुधा आणि तृषेचा. ॥ ४ ॥

निश्चयें मारिशी अर्जुनातें । ऐशी शंका देवेंद्रातें ॥

कवच मागूनी पार्थहस्तें ॥ मरण इच्छी तुजलागीं. ॥ ५ ॥

यत्नें रक्षूनी आपुला प्राण ॥ कार्यें वर्तती विचक्षण, ॥

आत्मनाशें सर्वशून्य । भाग्यभोग या लोकीं.” ॥ ६ ॥

कर्ण म्हणे, “ निज निर्धारीं । धर्मकाजीं परोपकारीं ॥

शरीर वैचिंतां रणचत्वरीं ॥ तो चढे शिरीं शक्राच्या. ॥ ७ ॥

नश्वर देहाच्या पालटी । सत्य सुकृत जोडे गांठी ॥
 याहूनी श्रेष्ठ लाभ श्रेष्ठी । कोण तो सांग सुजाणा ! ॥ ८ ॥
 शरीर दारा पुत्र वंधू । धनसंपदा स्वल्प शब्दू ॥
 मागतां अपूर्ण कामें खेदू । याचक न पावे मजपार्शीं. ॥ ९ ॥
 स्वप्नप्राय संसार क्षणिक । धर्म तोचि सत्य एक ॥
 येर सर्वही माइक । दिसे तें जाण पां. ॥ १० ॥
 दधीच ऋषीनें दिधल्या अस्थी । शिबि मांस छेदी आपुल्या हस्तीं ॥
 जीमूतवाहन पुण्यकीर्ती । जीवदातीं उदार. ॥ ११ ॥
 अमरपाल असुरवैरी । तो पातला होऊनी भिकारी ॥
 ते वेळीं अदेय या संसारीं । माझे दृष्टी दिसेना." ॥ १२ ॥
 सूर्य म्हणे "गा ! विचक्षणा ! । बोलसी तें न मने मना ।
 भांडवल रक्षूनीयां शहाणा । उदमी बर्ते विचारें. ॥ १३ ॥
 बाईल विकूनियां हाटीं । मांडी गृहस्थाश्रमाची रहाटी ॥
 फोडूनीयां नौकापाटी । उतरीन म्हणे मार्गस्थां. ॥ १४ ॥
 प्रत्यक्ष जित्या पुत्रातें वधी । मग म्हणे मज हो कां वंशवृद्धी ॥
 पुत्रा ! तैशी तुझी बुद्धी । आत्मघातकी मज वाटे. ॥ १५ ॥
 रक्षावया आपुला प्राण । कवचकुंडलें न देणें जाण." ॥
 ऐकोनी हास्य करी कर्ण । म्हणे, "एक गुरुवर्या ! ॥ १६ ॥
 ईश्वर-इच्छा-प्रारब्ध-गुणीं । सुखदुःखभोग पावे प्राणी ॥
 प्रमाण मानी मनुष्य करणी । देवसत्ता वाउगी. ॥ १७ ॥
 ऐका माझिया निश्चयनेमा । मी प्रवर्तल्या दानधर्मा ॥
 न देईं असा वदनपद्मा । शब्द न शिवो माझिया ॥ १८ ॥
 उपाय अथवा अपाय घडो, । कायेपासुनी प्राण विघडो, ॥
 परी याचकविमुखतेचा न जडो, । कलंक मातें सर्वथा." ॥ १९ ॥
 पिता म्हणे, "गा ! सर्वज्ञा ! । स्वहित सार्धी परमप्राज्ञा ! ॥
 माझे आज्ञेची अवज्ञा । न घडे ऐसें विचारीं." ॥ २० ॥

वामन

मृत्तिकाभक्षण

[हें 'मृत्तिकाभक्षण' आख्यान काव्यसंग्रहकारांनी संपादिलेल्या व निर्णयसागरने छापलेल्या वामनपंडितांच्या कवितासंग्रहांतून घेतलें आहे. एकंदर २२ श्लोकां-पैकी, ७ ते १२ व १४, १५, १६ हे श्लोक गाळले, दुसरी कांहीं छाटाछाट केली नाहीं, मृत्तिकाभक्षण प्रकरण वामनपंडितांनी भागवताच्या दहाव्या स्कंधाच्या ८ व्या अध्यायाच्या आधारे रचलें. मूळ कथानक भागवतांतून घेतलें असलें तरी त्यामुळें वामनपंडितांच्या स्वतंत्र प्रतिभाविलासाला कोठें अडथळा झालेला दिसत नाहीं.

वामनपंडितांच्या जन्मशकासंबंधी निश्चित माहिती उपलब्ध नाहीं. त्यांचा मृत्युशकही अनिश्चितच आहे. कोणी १५९५ मध्ये तर कोणी १६१७ मध्ये ते निवर्तले असें म्हणतात. वामनपंडितांनी 'यथार्थदीपिका' नांवाची गीतेवर एक प्रचंड टीका लिहिली. ह्याशिवाय, त्यांनी निगमसार वगैरे ग्रन्थ आणि रामायणांतील, महाभारतांतील, भागवतांतील कितीतरी आख्याने मराठींत आणलीं.

'मृत्तिकाभक्षण' आख्यानांत श्रीकृष्णांच्या बालपर्णांच्या अनेक लीलांपैकीं एका रमणीय प्रसंगाचें वर्णन आहे. श्रीकृष्णांनीं माती खाल्ली म्हणून बलरामांनीं आणि कृष्णाच्या इतर संवगड्यांनीं यशोदेकडे तक्रार केली. मां माती खाल्ली नाहीं असें श्रीकृष्णानें सांगितलें तरी यशोदेचा विश्वास बसेना, तिनें त्याला तोंड उघडून दाखवायला सांगितलें, तेव्हां श्रीकृष्णानें तोंड उघडून आपल्या आईला मातीनें बनवलेल्या सर्व चराचर विश्वाचा देखावा आपल्या तोंडांतच दाखविला.

मृत्तिकाभक्षणाच्या निमित्तानें सर्व चराचर विश्व मृत्तिकाच आहे, आपलें शरीर पण मृत्तिकाच, उगाच आपल्याला त्याचा अभिमान वाटतो हें अध्यात्मतत्त्व श्रीकृष्णानें आपल्या मातेला घटवून दिलें व आपला मुलगा सामान्य मुलांपैकीं नव्हे, तो ईश्वराचा अवतारच आहे अशी पण तिची खात्री करून दिली. तथापि आख्यानांत तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केल्यामुळें त्याच्यांत कोठें रसहानि झाली आहे असें मात्र नाहीं. 'मृत्तिकाभक्षणांत' केलेलें बालभावाचें वर्णन कोणालाही आवडेल, कारण

त्यांत स्वतःच्या बाल्याची प्रतिमा त्याला दिसेल. आईनें दटावलें म्हणून भय-चकित डोळ्यांनीं मार वसूं नये म्हणून हात वर करून तिच्याकडे बाहणारा कृष्ण कागाळी करणारा हा बळराम नेहमींच खोटें बोलतो असें म्हणणारा कृष्ण, मृत्तिका दिसूं नये म्हणून ओंठ चाटणारा, अचपळ, धीट गोष्टी बोलणारा, घडीही घरीं न राहणारा कृष्ण, आपल्या सर्वांच्या परिचयाचा आहे. तशींच कृष्ण खोडी करतो ही जिला शिराणी, ती न रागेजणारी माता रागावली, षण तिचा राग शान्त झाल्याबरोबर तिनें मुलाला कडेवर उचलून घेतलें, इत्यादि वर्णन वाचून वामन-पंडितांच्या निरीक्षणाची व ते जें वाहतात त्याचें उत्कृष्ट शब्दचित्र रेखाटण्याच्या त्यांच्या चातुर्याची प्रत्येक सहृदय वाचक तारीफच करील. वस्तूंची स्थित्यंतरे व माणसाचे हावभाव ह्यांचें यथातथ्य शब्दचित्र रेखाटण्यांत वामनपंडितांचें अपूर्व कौशल्य दिसून येतें. उदाहरणार्थ, ४ थ्या श्लोकांत केलेलें यशोदेचें वर्णन. ह्याशिवाय केमल आणि मधुर शब्दयोजना, अर्थ बदलेल त्याप्रमाणें वृत्त बदलण्याची हातोटी, अनुप्रासावरचें प्रभुत्व, इत्यादि गुणांनीं वामनपंडित वाचकांचें मन मोहून टाकतात. 'करकरुनि' 'दटावी' 'अचाटा' 'वासी' हे शब्द उच्चारतांच त्यांचा अर्थ व्यानांत येतो; 'रागेजणारी', 'नन्दराणी', 'शिराणी', हे शब्द इतके मधुर आहेत, कीं वाचकांना पुनः पुनः ते आपल्याशींच म्हणावेसे वाटतात. 'घटाकार आकार मातींत माती । असी मातसे सर्वही ज्यांत माती' ह्यांतला अनुप्रास एकाद्या बालकाला सुद्धां समजेल.

चराचर मृत्तिका, मातीचें बनलेलें हें चराचर जग. बाल्यकथारसा, बालषणची मधुर गोष्ट, क्रीडा. पदसारसा, पदकमलाला. अभिराम, सुंदर. घननीळा, मेघासारखा निळा; निळ्या रंगाचा मुलगा, निळा मुलगा असा प्रयोग. न रागेजणारी, न रागावणारी. शिराणी, कौतुक. निकरें, जोरानें. अंडत्रासें, जगाला जी भीति वाटली त्यामुळें. कृष्णाला भीति वाटली म्हणजे सान्या जगाला भीति वाटली, कारण सारें जग त्याच्या उदरांत सांठवलेलें आहे. करी अंडत्रासें.....हरी, अभय देणारा असा जो आपला दुसरा हात तो अंडत्रासें-विश्व भद्रावेव्हल झालें म्हणून-कृष्णानें वर केला. कुर्णा मारायला हात उगारला म्हणजे लहान मुलें मार चुकविण्यासाठीं हात वर करतात, त्याप्रमाणेंच कृष्णानें हात वर केला. षण हा वर केलेला हात श्रीकृष्णानें भयभीत झालेल्या विश्वाला अभय देण्याकरतांच जणूं काय वर केला असें कवीनें त्याचें वर्णन केलें आहे.

वेदवाणी पुराणी, श्रीकृष्णांनी पूर्वीच वेदरूपांन उच्चारलेले हे शब्द. वेद श्रीकृष्णांनीच निर्माण केले; त्यांत सांगितलेले तत्त्वच त्यांनी आतां सांगितले म्हणून पुराणी, पूर्वीचीच, वेदवाणी. मृषा, खोटी. घटाकार...माती, ज्याप्रमाणें मडक्याचा आकार फक्त निराळा, बाकी इतर मातीप्रमाणें मडक्याचें खरें स्वरूप मातीच असतें, तसेंच मातीपासून निर्माण केलेल्या ह्या विश्वाचा आकार निराळा असेल परंतु त्याचें मूळ रूप मातीच, तें हें विश्व ज्याच्या उदरांत चांठविलें आहे त्या श्रीकृष्णाला. चाटा, चावटा, वात्रटा. थारे, स्थिर राहात नाही. लंहरी, दूर करी. रेखिलें, निश्चय केला. घातला मोह, माया घातली; ती आई आणि कृष्ण तिचा मुलगा असा सांसारिक मोह-ममता-निर्माण केली. यथापूर्व, पूर्वीप्रमाणें, आषला लहान मुलगा अशा भावनेनें. अविद्या, अज्ञान.]

[श्लोक]

स्वउदरांत चराचर मृत्तिका । पसरुनी मुख दावित कौतुका ॥
 प्रगट जो करि बाल्यकथारसा । नमिन त्या हरिच्या पद्मसारसा ॥ १ ॥
 गोपबालक गडी बळिराम । क्रीडतां हरिसर्वे अभिराम ॥
 'मृत्तिका सुत तुझा घननीळा । भक्षितो' वदति हें जननीला. ॥ २ ॥
 न रागेजणारी कधीं नन्दराणी । करी कृष्ण खोडी तिला हे शिराणी ॥
 तरी मृत्तिका भक्षितां कृष्णजीतें । दटावी,चढे क्रोध अत्यंत जीतें. ॥ ३ ॥

कर श्रीकान्ताचा करकरुनि माता धरि करे; ।
 दुजा हस्त क्रोधें हरिवरि उगारुनि निकरे, ॥
 दटावी; तेवेळीं भयचकित डोळे करि हरी, ।
 करी अंडत्रासें वरि कर दुजा जो भय हरी ॥ ४ ॥

असीं कोटि अंडें जयामाजि माती ।
 तया 'खादली कां, ?' म्हणे 'आजि माती ?' ॥
 मुखश्री करुनी हरी दीनवाणी ।
 असत्यांतही बोलतो सत्यवाणी ॥ ५ ॥

'माती नाहीं खादली म्यां, यशोदे । या सर्वांची गोष्टि मिथ्या असां दे ॥
 मिथ्या तूतें ज्येष्ठही बंधु सांगे । जो,तो,याचा शब्द मिथ्या असा गे! ॥६

हरीची असी वेदवाणी पुराणी, ।
 न जाणोनि, मानी मृषा नंदराणी ॥
 अहो ! विश्व जो दाखवी पांडवांसी, ।
 म्हणे त्यासि “साचा तरी तोंड वासीं” ॥७॥

घटाकार आकार मातींत माती । असी मातसे सर्वही ज्यांत माती ।
 अशा विश्वरूपा, मुकुंदा, उदारा । दटावी धरुनी करीं गोपदारा ! ॥८॥
 म्हणे, “पूससी ओष्ठ चाटूनि चाटा । पुन्हां बोलसी धीट गोष्टी अचाटा;
 घडीही घरीं पाय तूझा न थारे । न आटोपसी तूं मला सर्वथा रे ! ॥९॥
 पसरुनी मुख दाखविसी मला । तरि खरा मज वाटसि रे मुला” ॥
 म्हणवुनी जननीवचनें हरी । पसरुनी मुख संशय संहरी ॥ १० ॥
 वंदनिं जाँ अवलोकुनि पाहते । जननि विस्मित होउनि राहते; ।
 स्थिरचरात्मक हें जग देखिलें । स्वसुत ईश्वर हें मनिं रेखिलें ॥११॥
 यशोदेसि हें तत्त्व दाऊनि देवें । पुन्हा घातला मोह त्या वासुदेवें; ।
 कडे घेतला मागुती पुत्रभावे । यथापूर्व पाहे त्यातें स्वभावे ॥१२॥
 असीं कौतुकें शेषशायी हरी तो । करीतो, कथेनें अविद्या हरीतो ।
 कथेच्या रसें शुद्ध केले मनाला । कलीमाजि या तारिलें वामनाला. १३

तुकाराम

देवाच्या भेटीसाठीं तळमळ

[येथें दिलेले तुकारामांचे १४ अंभंग इन्दुप्रकाशनें छापलेल्या व विष्णु परशुराम आणि शंकर पांडुरंग षंडित ह्यांनीं संपादिलेल्या तुकारामांच्या गार्थंतून घेतले आहेत. ह्या प्रतीनंतर तिला मार्गे सारील अशी तुकारामांच्या अंभंगांची छापील प्रत उपलब्ध नाही. तुकारामांचा जन्म शके १४९० किंवा १५२० किंवा १५३० मध्ये झाला असावा. शके १५७१ किंवा १५७२ मध्ये ते इहलोक सोडून गेले. अनेकविध

हरीची असी वेदवाणी पुराणी, ।
 न जाणोनि, मानी मृषा नंदराणी ॥
 अहो ! विश्व जो दाखवी पांडवांसी, ।
 म्हणे त्यासि “साचा तरी तोंड वासीं” ॥७॥

घटाकार आकार मातींत माती । असी मातसे सर्वही ज्यांत माती ।
 अशा विश्वरूपा, मुकुंदा, उदारा । दटावी धरुनी करीं गोपदारा ! ॥८॥
 म्हणे, “पूससी ओष्ठ चाटूनि चाटा । पुन्हां बोलसी धीट गोष्टी अचाटा;
 घडीही घरीं पाय तूझा न थारे । न आटोपसी तूं मला सर्वथा रे ! ॥९॥
 पसरुनी मुख दाखविसी मला । तरि खरा मज वाटासि रे मुला” ॥
 म्हणवुनी जननीवचनें हरी । पसरुनी मुख संशय संहरी ॥ १० ॥
 वंदनिं जां अवलोकुनि पाहते । जननि विस्मित होउनि राहते; ।
 स्थिरचरात्मक हें जग देखिलें । स्वसुत ईश्वर हें मनिं रेखिलें ॥११॥
 यशोदेसि हें तत्त्व दाऊनि देवें । पुन्हा घातला मोह त्या वासुदेवें; ।
 कडे घेतला मागुती पुत्रभावे । यथापूर्व पाहे त्यातें स्वभावे ॥१२॥
 असीं कौतुकें शेषशायी हरी तो । करीतो, कथेनें अविद्या हरीतो ।
 कथेच्या रसें शुद्ध केलें मनाला । कलीमाजि या तारिलें वामनाला. १३

तुकाराम

देवाच्या भेटीसाठीं तळमळ

[येथें दिलेले तुकारामांचे १४ अंभंग इन्दुप्रकाशनें छापलेल्या व विष्णु परशुराम आणि शंकर पांडुरंग पंडित ह्यांनीं संघादिलेल्या तुकारामांच्या गार्थंतून घेतले आहेत. ह्या प्रतीनंतर तिला मार्गे सारील अशी तुकारामांच्या अंभंगांची छापील प्रत उपलब्ध नाहीं. तुकारामांचा जन्म शके १४९० किंवा १५२० किंवा १५३० मध्ये झाला असावा. शके १५७१ किंवा १५७२ मध्ये ते इहलोक सोडून गेले. अनेकविध

संकटांमुळें तुकारामांचें मन संसारावरून उडालें आणि त्यांनीं आपल्याला ईश्वर-भजनाला वाहून घेतलें. तुकारामांचे अभंग म्हणजे त्यांनीं लिहिलेले आत्मचरित्रच होय असें म्हणायला हरकत नाहीं, कारण त्यांच्या अभंगांत त्यांचा विलक्षण मनोनिग्रह, उत्कट विठ्ठलभक्ति, असामान्य स्पष्टवक्त्रेपणा, साधेपणा, सरळपणा, उज्ज्वल नीतिमत्ता, इत्यादि सर्व गुणांचें प्रतिबिम्ब पडलें आहे.

ह्या सहा अभंगांत, तुकाराम देवाला अनन्य भावानें कसे शरण गेले तें आपल्याला पाहायला सांपडतें. त्यांना एका पांडुरंगाशिवाय कोणो मित्र नाहीं असें ते म्हणतात. जगांतील सर्व गोष्टींचा वीट आल्यामुळें ही पांडुरंगदर्शनाची एकच आस उरली आहे. माझ्याकडे ये म्हणून देवा, तुम्ही नुसती वाट दाखवून काय उपयोग ? ह्या वाटेत असलेला अंधार, हिंस्र श्वापदे, खुंट, कांटे, कामक्रोधादि पर्वत, इत्यादि अडचणीपुढें माझा कसा टिकाव लागणार ? पांडुरंगा, तूच धावून ये, ह्या अडचणी दूर कर आणि मला भेट दे. भुकेलें मूल ज्याप्रमाणें आईची वाट पाहतें आणि त्याची केंविलवाणी स्थिति होते तशीच माझी स्थिति झाली आहे. पंढरीनाथा, तूं समर्थ आहेस, पतितपावन आहेस. मीं जर वाकळ धांघरली तर त्याची लाज तुला आणि मीं जर पतित राहिलों तर तुझें पतितपावन नांव कसें सार्थ होईल ?

संसारांत असलेलें तुकारामांचें चित्त संसारावरून उडून जाऊन, त्यांना देवाचा छंद लागला आणि त्यांच्या उत्कट भक्तीमुळें त्यांना देवाचें दर्शन होऊन, शेवटीं ते जीवन्मुक्त पदवीला पोचले. ही जी तुकारामांच्या मनाची उत्क्रांति झाली त्यांतली पहिली-म्हणजे साक्षात्कार, देवदर्शन होण्याच्या पूर्वीची-साधकाची अवस्था ह्या अभंगांत व्यक्त झाली आहे. साधकाचें-मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणाराचें-मन जर पश्चात्तापानें पवित्र झालें असेल, त्याचा भाव जर निर्मळ असेल, विठ्ठलचरणी त्याची श्रद्धा अचल असेल, देवाचें दर्शन झालें नाहीं म्हणून त्याचा जीव जर व्याकुळ झाला असेल, तरच देव त्याला दर्शन देईल. देव भावाचा भुकेला आहे. तुकारामांचा भाव जसा निर्मळ तशीच त्यांची भाषाही निर्मळ; किंबहुना ह्या अभंगांतील भाषा म्हणजे त्यांच्या निर्मळ विठ्ठलप्रेमाची प्रतिमाच होय असें म्हटलें तरी चालेल. तिच्यांत कुठें ओढाताण नाहीं, कृत्रिमपणा नाहीं; नटवेषणाचें, औपचारिक अलंकारांचें नांवच नको. “ माळियें जेउतें नेलें । तेउतें निवांतची गेलें । तया पाणिया ” ऐशी तुकारामांच्या भाषेची स्थिति आहे. त्यांच्या उषमा

(अ. ५, ६), रूपकें (अ. १, ४), देवांनीं यायला उशीर लावला म्हणून त्यांनीं घेतलेल्या शंका (अ. ३), हीं सर्व त्यांच्या अन्तःकरणांतील कळकळीची, जळजळीची, साक्ष देतात. भाव नेईल तिकडे जाणाऱ्या ह्या सरळ, साहजिक भाषेचें एक उत्तम उदाहरण ५ व्या अभंगाच्या तिसऱ्या ओळींत सांपडेल.

भिंशुळवाणें, भयंकर. भार, टोळ्या, जमाव. निःसंग, बरोबर कोणी सोबत नसलेला. फांकती मारग, सर्व बाजूंनीं वाटा फुटल्या आहेत, त्यामुळे कुठें जावें तें समजत नाही, दिशाभूल झाली आहे. लाग, वळ, शक्ति. हें सर्व वर्णन आलंकारिक आहे. संसार हेंच निर्जन अरण्य; संसारांत सखा सोयरा कोणी नाही. आपलें गाढ अज्ञान हा अन्धकार, आपले प्रबल मनोविकार हीं हिंस्र श्वापदें, मतामतांचा गलबला, हे निरनिराळ्या दिशांनीं जाणारे मार्ग, कोणचा एक मार्ग षट्करावा तें समजत नाही. मनुष्य गोंधळून जातो. तुका म्हणे...मायबापा, दुर्वळ, बोलण्याप्रमाणें ज्याची कृति नाही असा अर्धवट, वेडा, भोळा षण तुझा दास आहे, त्याची उपेक्षा करूं नकोस. गुंती, बंधन, अडथळा. सोय..... देवा, मन कां फिरविलें ? वाट कां सोडली ? दुस्तर हा घाट, हा डोंगरांतला रस्ता ओलांडून जाणें कठीण आहे. वैरियांचा, कामक्रोधादिकांचा. तुका म्हणे...आलें, हा अनंत जन्मानंतर प्राप्त झालेला मूल्यवान् नरदेह देवाची भेट झाली नाही म्हणून फुकट गेला असें समजून आलें. देवाची भेट झाली असती तरच ह्या देहाचें सार्थक झालें असतें. पूर्णामेचा चंद्र .... जीवन, चांदणें हेंच चकोर षक्ष्यांचें अन्नघाणी; चांदणें षिऊन ते आपली उप-जीविका करतात असा कविसंकेत आहे. दिवाळीच्या मूळा, दिवाळीचें माहेरचें बोलावणें. आसावली, जिच्या मनांत आशा उत्पन्न झाली आहे. वाकळ, गोधडी.]

ओस जाल्या दिशा मज भिंशुळवाणें । जीवलग नेणें मज कोणी ॥
 भय वाटे देखें श्वापदांचे भार । नव्हे मज धीर पांडुरंगा ॥
 अंधकारापुढें न चलवे वाट । लागतील खुंट कांटे अंगा ॥
 एकला निःसंग फांकती मारग । भित्तों नव्हे लाग चालावया ॥
 तुका म्हणे वाट दावूनि सद्गुरु । राहिला हा दुरु पांडुरंग ॥ १

माझे मज कळो येती अवगुण । काय करूं मन अनावर ॥
 आतां आड उभा राहें नारायणा । दयासिंधुपणा साच करीं ॥
 वाचा वदे परीं करणें कठीण । इंद्रियां अधीन जालो देवा ॥
 तुका म्हणे तुझा जैसा तैसा दास । न धरीं उदास मायवापा ॥ २
 कोठें गुंतलासी योगीयांचे ध्यानीं । आनंदकीर्तनीं पंढरीच्या ॥
 काय काज कोठें पडलीसे गुंती । कानीं न पडती बोल माझे ॥
 काय शेषशयनीं सुखनिद्रा आली । सोय कां सांडिली तुम्हीं देवा ॥
 तुका म्हणे कोठें गुंतलेती सांगा । किती पांडुरंगा वाट पाहूं ॥ ३
 कामक्रोध आड पडले पर्वत । राहिला अनंत पलीकडे ॥
 नुलंघवे मज न सांपडे वाट । दुस्तर हा घाट वैरियांचा ॥
 आतां कैचा मज सखा नारायण । गेला अंतरोन पांडुरंग ॥
 तुका म्हणे व्यर्थ मोलाचें शरीर । गेलें हा विचार कळो आला ॥ ४
 भेटिलागीं जीवा लागलीसे आस । पाहें रात्रीं दिवस वाट तूझी ॥
 पूर्णिमेचा चंद्रमा चकोरा जीवन । तैसें माझे मन वाट पाहे ॥
 दिवाळीच्या मुळा लेंकी आसावली । पाहातसें वाटुली पंढरीची ॥
 भुकेलिया बाळ अति शोक करी । वाट पाहे परि माउलीची ॥
 तुका म्हणे मज लागलीसे भूक । धांवूनि श्रीमुख दावीं देवा ॥ ५
 समर्थाचें बाळ पांघरे वाकळ । हसती सकळ लोक कोणा ॥
 समर्थासी लाज आपुल्या नांवाची । शरण आल्याची लागे चिंता ॥
 जरि तुज कांहीं होईल उचित । तरी हा पतित तारीं तुका ॥ ६

कवित्व माझे नव्हे, तो देवाचाच चमत्कार

[ह्या आठ अभंगांत तुकाराम आपल्या मनाला सांगतात कीं, आपला गळा चांगला नाही, आपल्याला गायनशास्त्राची माहिती नाही, इत्यादि विचारांना थारा देऊं नये. विठ्ठलाचें आवडीनें भजन केलें म्हणजे तो प्रसन्न होतो. मुलानें बापाला काका म्हटलें तरी बापाला त्याचा राग येत नाही. मुख्य गोष्ट भाव, तो असला म्हणजे झालें. तसेंच माझे कवित्व म्हणजे माझ्या अनुभवाचे आरूप बोल. देवच माझ्याकडून ते बोलवितो. जो कांहीं मी उषदेश

करतो तें देवाचें भांडार. तोच दाता. मला फक्त माषाला बसविलें आहे. घाऊस जसा षडतो तसें मला देव सुचवील तें मी बोलतो. कोणा वाण्याच्या मनांत त्यामुळे धडकी बसली तर त्यांत माझा काय दोष ?

वाहिल्या सहा अभंगांत तुकारामांचा निर्मळ भाव हेंच त्यांचें कवित्व असें जर म्हटलें तर दुसऱ्या भागांतील ७ अभंगांत तुकारामांचा अनुभव हेंच त्यांचें कवित्व असें म्हटलें वाहिजे. तुकाराम ह्या व्यक्तीची जशी उत्क्रान्ति होत गेली, तसतसें त्यांच्या कवितेचें रूप बदलत गेलें, परंतु तें शेवटपर्यंत व्यक्तिनिष्ठच राहिलें. मागच्या अभंगांत विव्दळत असलेले तुकाराम आतां शान्त झाले आहेत. विव्दलाची भेट झाल्यामुळे त्यांना चित्तस्थैर्य प्राप्त झालें, त्यांच्या बोलण्यांत अधिकाराची छटा दिसायला लागली, त्यांना आत्मविश्वास वाटूं लागला. प्रस्तुत अभंगांतील काव्याचें स्वरूपही त्यांच्या बदललेल्या चित्तवृत्तीला अनुरूप असेंच म्हणजे शान्त, आत्मविश्वस्त आणि अधिकारी थाटाचें आहे. आपली प्रासादिक बाणी, तिचा प्रत्यय अभाविक लोकांना येत नाही, हें विधान, साळुंकी आणि तिचा धर्णो, ही उषमा, आणि पर्जन्यासारखें आपलें बोलणें, कोणाला लागलें तर आपला काय त्यांत दोष. असा प्रश्न, हीं सर्व त्यांच्या वाढत्या विश्वासाचीं प्रमाणें म्हणून देतां येतील. हें जरी खरें असलें तरी तुकारामांचा नैसर्गिक विनय, नम्रता, प्रेमळपणा, इत्यादि गुणही ह्या अभंगांत दिसून येतात. अभंगांतील शब्द व कल्पना अगदीं साध्या आहेत. तुकाराम आपल्या काव्याला जडावाचीं लेणीं करण्याच्या भानगडींत षडत नाहीत. अनुभूति हेंच त्यांचें काव्य.

मधुर उत्तर, गोड, मोहक भाषण. आवडीची, तुला आवडते ती. विश्वासेशीं भाववळें, विश्वास ठेवून, भावाच्या बळानें, प्रीति माग. घात, खालच्या सप्तकांतून वरच्या सप्तकांत, त्याच सुरावर एकदम जाणें (खरे). घात, योग्य वेळ. मात, कशी स्तुति करावी ? घातपात, असा षाठ आहे. वाईट, अनिष्ट वेळ, प्रसंग चाड, पर्वा, किंमत. निपराध=निरपराध. मुलानें वापाला काका म्हटलें तरी तो निरपराधच कां असतो ? ह्याचें कारण उघड आहे. वापाला काका म्हटलें म्हणून त्याचा भाव बदलत नाही. निपराध=नीच, हलकट, असा अर्थ कोणी कोणी करतात. तुका म्हणे...आहाच, बोलणें रक्ष भासलें तरी वायफळ (आहाच) नव्हे कारण त्यांत ओलावा असतो. (माडगांवकर) बोल=ओलावा. खोल आहाच असा षाठ आहे. हा षाठ जास्त बरा वाटतो. माझे अडाणी

बोल समजायला जरा खोल, अवघड वाटले, तरी त्यांत अनुभवाचें सार असल्यामुळें ते फुकट नाहींत. वचनाचा... हातीं, मी जें बोलतां त्याचा अनुभव तात्काळ हां हां म्हणतां येईल. हातीं, हातोहातीं, तात्काळ. जड, मूर्ख. अश्रुत, पूर्वी कोणी न ऐकलेली. वरावरी, झपाट्यानें, एका पाठीमागून एक. पामरें, हीन अनधिकारी माणसानें. उत्तरें, उपदेशपर भाषण. कळा, चातुर्य. माझिये... प्रकार, माझ्या बुद्धीचा, चातुर्याचा हा परिणाम नव्हे. अर्थभेद, ज्ञान, कर्म, भक्ति इत्यादि विषयांतील फरक, मापांसि, फक्त माप घालायचें काम माझें. धान्य मोजणारा दुकानांतला नोकर असतो, त्याप्रमाणें मी आहे. धान्यावरची मालकी परमेश्वराची. पाईकचि, चाकर, शिपाई. मुद्रा, शिक्षा. वदे... मिश्रित, नारायणाला साक्ष ठेवून, त्याचें नांव माझ्या अभंगांत गांवूनच मी उपदेश करतां. चान्द्रपावे, अंधारांत शोधावें लागत नाहीं, म्हणजे उपदेशांत संदिग्धपणा, अनिश्चितता नाहीं. सादावीत, हांका मारीत, सावध करीत. सादविणें, शब्द करणें. धुडका, धडकी. लांछन, षाष. चोराचिया.... पर्जन्य, चोराच्या मनांत पाष असतें म्हणून त्याला चांदण्याची भीति वाटते, तसें आम्ही स्पष्ट बोललों म्हणजे दुर्जनांना धडकी भरेल, त्यांना खंती वाटेल. पर्जन्य सगळीकडे षडतो त्याप्रमाणें आमचें बोलणें. खतावरी, क्षतावर, जखमेवर. तुका म्हणे... पीडी, ज्याचा जो दोष असेल त्या दोषामुळें त्याला पीडा होईल.]

जये जरी तुज मधुर उत्तर । दिधला सुस्वर नाहीं देवें ॥
 नाहीं त्याविण भुकेला विठ्ठल । येइल तैसा बोल रामकृष्ण ॥
 देवापाशीं मागें आवडीची भक्ति । विश्वासेशीं प्रीति भावबळें ॥
 तुका म्हणे मना सांगतां विचार । धरावा निर्धार दिसैदिस ॥ १
 नेणें गाणें कंठ नाहीं हा सुस्वर । घालूं तुज भार पांडुरंगा ॥
 नेणें राग बेल काळ घात मात । तुझे पायीं चिच ठेवीं देवा ॥
 तुका म्हणे मज चाड नाहीं जना । तुज नारायणा वांचूनियां ॥ २

बाळ बापा म्हणे काका । तरी तो कां निपराध ॥

जैसा तैसा भाव गोड । पुरवी कोड विठ्ठल ॥

साकरेसी म्हणतां धोंडा । तरी कां तोंडा न रुचे ॥

तुका म्हणे आरुष बोल । नव्हे बोल आहांच ॥

~~अनुभव~~ अनुभव हान्तों । बोलवितो देव मज ॥

परि हें न कळे अभाविकां । जडलोकां जिवांसी ॥

अश्रुत हें प्रासादिक । कृपा भीक स्वामीची ॥

तुका म्हणे वरावरी । जातों तरी सांगत ॥

४

आपुलिया वळें नाहीं मी बोलत । सखा भगवंत वाचा त्याची ॥

साळुंकी मंजूळ बोलतसे वाणी । शिकवितां धणी वेगळाची ॥

काय म्यां पामरें बोलावीं उत्तरें । परि त्या विश्वंभरें बोलविलें ॥

तुका म्हणे त्याची कोण जाणे कळा । चालवी पांगळा पायांविण ॥

करितों कवित्व म्हणाल हें कोणी । नव्हे माझी वाणी पदरींची ॥

माझिये युक्तीचा नव्हे हा प्रकार । मज विश्वंभर बोलवितो ॥

काय मी पामर जाणे अर्थभेद । वदवी गोविंद तेंचि वदे ॥

निमित्त मापासी बैसविलों आहे । मी तों कांहीं नव्हे स्वामिसत्ता ॥

तुका म्हणे आहे पाईकचि खरा । वागवितों मुद्रा नामाची हे ॥ ६

वदे साक्षत्वेंसीं वाणी । नारायणीं मिश्रित ॥

नलगे कांहीं चाचपावें । जातों भावें पेरित ॥

भांडार त्या दातियाचें । मी कैचें ये ठायीं ॥

सादावीत गेला तुका । येंथें एकाएकीं तो ॥

७

चोराचिया धुडका मनीं । वसे ध्यानीं लांछन ॥

ऐशा आम्ही करणें काय । वरसों न्यायें पर्जन्य ॥

ज्याच्या बैसे खतावरी । तें चुरचुरी दुखवूनि ॥

तुका म्हणे ज्याची खोडी । त्याची जोडी त्या पीडी ॥

८

संतांचें वैभव

[हा अभंग तुकारामांच्या विनोदाचें उदाहरण म्हणून येंथें दिला आहे. तुकाराम जसे भगवद्भक्त होते, तसेच ते व्यवहाराचें मर्म जाणीत असत आणि विनोदाची पण देणगी त्यांना होती. 'आम्ही सदैव सुडके' ह्या अभंगांत त्यांनीं हें विनोदाचें शस्त्र आपल्या स्वतःवरच चालविलें आहे. उत्तम प्रकारचा विनोद असाच असतो. ज्यांना विनोदाची खरी देणगी असते, त्यांना जगांत कुठें विसंगति दिसली म्हणजे जसें हंसूं येतें, तशीच स्वतःच्या वर्तनांत विसंगति दिसली म्हणजे

हंसू येतें. आषली कंगाल स्थिति आणि जगाची ऐश्वर्याची कल्पना ह्यांत जो विरोध तुकारामांना दिसला तोच अभंगांतील विनोदाचा पाया होय. लोकांना घरदार, मालमत्ता, घनदौलत इत्यादि गोष्टींचा हव्यास. आम्ही वस्त्रहीन, भिक्षा मागून पोट भरतो, शेणमाती हें आमचें भांडवल, तुलसीवृंदावनें ही आमची मालमत्ता, जग आमच्या ह्या ऐश्वर्याची थट्टा उडवितें, षण संतांवे थोरषण अशा कंगाल स्थितीतच आहे. फ्रेंच भाषेमध्यें एक म्हण आहे: He laughs best who laughs last. त्याप्रमाणें वरकरणीं जरी वैष्णवांचें दारिद्र्य आणि ऐहिक ऐश्वर्य ह्यांत विसंगति दिसते, तरी हें दारिद्र्य म्हणजेच त्यांच्या वैराग्याचें मुख्य प्रमाण. ऐहिक वैभवाविषयीं जर मन उदासीन असेल तरच परमार्थ हातीं लागेल आणि परमार्थ हातीं आला म्हणजे देव भक्तांच्या घरीं चाकरी करतो. अशा तऱ्हेनें वरवर दिसणाऱ्या विसंगतीचें विनोदी वर्णन करून तुकारामांनीं शेवटीं विसंगतीची संगति करून दाखविली आहे. अभंगाची भाषा कांहीं ठिकाणीं सरळ, सडेतोड, झळझळीत (१ ओळ) तर कांहीं ठिकाणीं उषरोधिक, सूचक आहे, (५,६ ओळी).

सुडके, दरिद्री, लंगोटी नेसलेले. जाऊं पुडी भिके, भिक्षा मागून जेवण करतो. पुडी, जेवण. कुतरीं घर राखती, कुत्रीं आमचें घर राखतात. धरधनी भिक्षेला बाहेर जातात. घर रक्षण करण्याचें काम कुत्र्यांवर सोपविलेले असतें. नांदणूक, वागणूक. वांयां भागा, उगाच श्रम, खटपट, यातायात करतां. अक्षय, कधीं मोडकळीस येईल अशी भीति नको, कारण मूळचेंच चन्द्रमौळी घर, त्याला आणखी काय व्हायचें आहे ! सायासांनीं, मोठ्या प्रयत्नांनीं, उषरोधिक. सिंवार, एका जातीचें झुडूप, शेर. एरंडसिंवार, एरंड, सिंवार वगैरे झाडा-झुडुपांच्या साहाय्यानें बांधलेले घर. एरंडसिंवार हेंच त्याचा आधार. अशा एरंड-सिवारांना दुसरा कसला भार सहन होणार ? (दुजा भार न साहती). एरंडसिंवार म्हणजे एरंडांचें कुंषण असाही अर्थ होऊं शकेल. धन कण, आमचें धन तें काय, कण, कण धान्य घोघर मागायचें. अवघा निरसविला हेवा, सर्व हेवा (हे देवा) निर्मूळ केला आहे. कोणाला हेवा वाटूं नये असा बंदोबस्त केला आहे. इतर सगळा हव्यास देवाला वाहिला आहे (तुकारामचर्चा).]

आम्ही सदैव सुडके । जवळीं येतां चोर धाके ॥

जाऊं पुडी भिके । कुतरीं घर राखती ॥

नांदणूक ऐसी सांगा । नार्हीं तरी वांयां भागा ॥
 थोरपण अंगा । तरी ऐसै आणावै ॥
 अक्षय साचार । केल्लें सायासांनीं घर ॥
 एरंडसिंवार । दुजा भार न साहती ॥
 धन कण घरोघरीं । पोट भरे भिकेवरी ॥
 जतन तीं करी । कोण गुरै वांसरें ॥
 जाली सकळ निश्चिती । भांडवल शेण माती ॥
 झळझळित भिती । वृंदावनें तुळसीचीं ॥
 तुका म्हणे देवा । अवघा निरविला हेवा ॥
 कुटुंबाची सेवा । तोचि करी आमुच्या ॥

१

मोरोपंत

सन्मनोरथराजि

['सन्मनोरथराजि' ह्या काव्यांतल्या ७१ आर्यांपैकीं येथें १४ आर्या उद्धृत केल्या आहेत. आर्यांची निवड करतांना अनुक्रमाकडे लक्ष दिलें नाहीं. 'सन्मनोरथ' म्हणजे सज्जनांचे मनोरथ, सज्जनांना आवडतील असे मनोरथ, त्यांची ही राजि म्हणजे धंक्ति, ओळ, माला. 'सन्मनोरथराजि' ह्या नांवावरूनच काव्यांतील विषयाचा बोध होतो.

मोरोपंत शके १६५१ मध्ये घन्हाळगडावर जन्मले. घन्हाळगड ही त्यावेळीं कोल्हापुरची राजधानी होती. पुढें घन्हाळगडावरून मोरोपंत बारामतीस (पुण्याजवळ) राहायला गेले. बारामतीचे जहागीरदार बाबूजी नाईक ह्यांच्याकडे धंतांचे वडाल कारकून होते. मोरोपंतांनींही कांहीं दिवस कारकुनी केल्या. नंतर त्यांच्या विद्वत्तेला साजेसें पुराणिकाचें काम त्यांच्याकडे आलें. मोरोपंत शके १७१६ मध्ये निवर्तले. कविता करण्याचा नाद त्यांना लहानपणापासून होता आणि अन्तकाळ येईतोपर्यंत त्यांनीं काव्यरचनेचें काम अव्याहत चालू ठेवलें. मोरो-

पंतांनीं मंत्रभागवत, आर्याभारत आणि १०६ रामायणं लिहिलीं. ह्याशिवाय त्यांची बरीच स्फुट कविताही आहे. ह्या दुसऱ्या वर्गातील काव्यांत पंतांच्या स्वतंत्र प्रतिभेची चमक दिसून येते. स्वतंत्र स्फूर्तीने लिहिलेल्या दुसऱ्या वर्गातील त्यांच्या काव्यांतच सन्मनोरथराजीची गणना करायला पाहिजे.

सत्संगाविषयी मला प्रेम असावे, ईश्वरभजनाचा मला कंटाळा येऊं नये, गुरु-भक्ति मला मातेप्रमाणें प्रिय व्हावी, कीर्तनाकरितां मीं सारखें टपत राहावे, त्याचा मला कधीं वाट येऊं नये, कीर्तन चाललें असतां मीं आपलें देहभान विसरून जावे, एकाद्या भुकेल्या माणसाप्रमाणें संतवचनांचा मीं आतुरतेनें स्वीकार करावा, त्यांचें तत्परतेनें जतन करावे, विष्णुभक्तांनीं माझा संसारताप निववावा, मीं त्यांच्याच चरणां लोळण घ्यावी, इत्यादि उदात्त मनोरथ ह्या काव्यांत गोवले आहेत. सत्संगति, सद्भजन, कीर्तन, साधुवचनाविषयी आदर, अज्ञा जातीच्याच श्रेष्ठ मनोभावनांना मोरोपंतांच्या ह्या छोट्याशा काव्यांत कल्पना-चातुर्याची, उषमारूपकादि अलंकारांची, यमकानुप्रासादि चमत्कृतीची जोड मिळाल्यामुळे त्यांची मूळची शोभा जास्त खुलून दिसते. मोरोपंतांचा सात्त्विक प्रेमळपणा, त्यांच्या अन्तःकरणाची कळकळ, त्यांचें अनुप्रास-यमकांवरचें प्रभुत्व, त्यांचा आटोपशीरपणा, हे सर्व गुण सन्मनोरथराजांत अवतरलेले सांपडतील. षण प्रस्तुत काव्यांतील उषमा हा त्याचा मुख्य अलंकार होय. दुधासाठीं टपणारें मांजर, खेळांत भान विसरलेलें मूल, आंधळ्याची काठी, वगैरे उषमा सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत, त्यामुळे त्यांचें अर्थबोधाला साहाय्य होतें; इतकेंच नव्हे, तर अर्थ मनावर ठसविण्याच्या कार्माही त्यांचा उपयोग होतो. चौथ्या आर्येतील रूपक उत्तम साधलें आहे; ५ व्या आर्येतील पहिली ओळ व १४ व्या आर्येतील दुसरी ओळ ह्यांच्यांत, तसाच दुसऱ्या पुष्कळ ओळींत अनुप्रासाचा विलास सांपडेल.

व्यजनीं, पंढ्याविषयीं. मधुपा चरुपक तसा, ज्याप्रमाणें भ्रमर, भुंगा, चाफ्याच्या फुलाला टाळतो त्याप्रमाणें. असेव्य, सन्मान करण्याला अयोग्य, स्नेह करण्याला अयोग्य. सद्भजन, देवाचें भजन, नामस्मरण वगैरे. नच...लघूस, क्षुद्र माणसें त्यांत दोष काढतील म्हणून भिऊं नये. सदन, घर. विषय, भोग्य वस्तु. उत्तम अन्न, उंची वस्त्रे वगैरे. बाऊ, बागुलबोवा. भावूं, मानूं दे. मानस-बाल, मनरूपी मूल. मेल्याही...सदन, जसें एखाद्या लोभी मनुष्याचें मन

त्याच्या मरणानंतरही ज्या घरांत त्याने सांचवलेले द्रव्य असेल तेथेच गुंतून राहाते तसे. बहुकष्टीं, फार कष्ट झाले तरी, अगदी कठीण प्रसंग आला तरी. वतन वंशपरंपरा चालत आलेली जमीन, धंदा, हक्क. सूक्त...जतन, साधुपुरुषांचे बोल, त्यांना केलेला उपदेश दक्षतेने मनांत वागवावा, जसा एखादा तषकोर ओढणारा मनुष्य सूक्ताचे रक्षण करतो त्याप्रमाणे. सूक्त, तषकोर ठेवण्याकरतां केळीचे वाळलेले सोप घेतात ते (ओक). बहुकायें, पुष्कळ कामे असली तरी; कांतीन श्रवण करणाराकडे. बहुभारें, पुष्कळ बोजा लादला तरी; ढोराकडे. कुचर ढोरानें, कामचोर, आळशी जनावरानें; अशा जनावराला जरी मारलें, टोचलें, तरी ते आपल्या जागेवरून म्हणून उठणार नाही. निज-देहगेहभान, आपल्या शरीराची, घराची शुद्ध, आठवण. मेळांत, जमावांत मन्मति विनयादि गुणा...सुग्धा, जसा एखाद्या लहान अल्लड मुलाला दागिन्यांचें ध्यान लागलेलें असतें तसें मला विनयादि गुणांचें ध्यान लागो. नगा, दागिन्यांना. सुग्धा, अल्लड, अप्रौढ. अपक्व बुद्धीची मुलगी. गतिहेतु, चालण्याचें साधन. हस्तकीं, हातांत. यष्टी, काठी. उदंड, अतिशय. कष्टी, खिन्न. रंगावें...हळदीनें, जसा चुन्यानें (चूणें) हळदीला रंग येतो, तसेंच सत्पुरुषांच्या बोलण्यानें माझे मन उल्हसित व्हावें. कर्षकें, शेतकऱ्यानें. हळ, नांगर. दीनें, गरीब (शेतकऱ्यानें). स्वक्रोध-कामलय, आपल्या रागाचा, विषयेच्छेचा नाश. हा दास...मलयजांहीं, जर मलयपर्वतावर वाढणारे चन्दनवृक्ष सर्षांना सुख देतात तर तुम्ही सज्जनांनीं माझा संसारताप कां निववूं नये ? नाग, सर्प. मलयज, मलयपर्वतावर वाढणारे चन्दनवृक्ष. अलिनीं नलिनीं, भ्रमरांनीं कमळांत. सत्पदीं, साधुचरणीं. पोळावें...ओळावें, चातकाचें मन वणव्यानें षोळूं देऊं नये; मेघानें त्याच्यावर कृपा करून त्याच्या बाजूला वळावें आणि वृष्टि करून त्याची तहान भागवावी. चातकाची तहान फक्त पावसाच्या पाण्यानें भागते अशी कवींची समजूत आहे.]

[आर्या]

सत्संगतीं असावा प्रेमा ग्रीष्मीं जसा असे व्यजनीं, ॥

रम्यहि अभक्त हो मज, मधुपा चम्पक तसा, असेव्य जनीं॥१॥

स्त्रीस जसैं न त्यजवे केलें उच्छिष्ट माजरें दुभतें, ॥
 सद्गजन दूषिलें जरि दुष्टें, मद्बुद्धि न त्यजू शुभ तें. ॥२॥
 काव्य करावें म्यां, नच वचकावें दूषिती परि लघूस ॥
 न करावें काय सदन कीं त्यांत पुढें विळें करिल घूस. ॥३॥
 गुरुभक्ति ते स्वमाता, भाऊ सत्संग, विषय तो बाऊ. ॥
 भावू माझे मानसबाल श्रीरामकीर्तितें खाऊ. ॥४॥
 नच सोडावें नारायणनामानें कदापि हें वदन,
 मेल्याही लोभ्याच्या चित्तें सोडूं नये जसैं सदन. ॥५॥
 सद्गजन न त्यजावें, बहुकष्टीं संकटीं जसैं वतन, ॥
 सूक्त करावें तैसें जैसें तपकीरतत्परें जतन. ॥६॥
 ज्या उक्तीतें समयीं अर्थीं जाणोनि दान साधु करी ॥
 गोडीनें सेवावी ती म्यां क्षुधितें जशाचि माधुकरी. ॥७॥
 हरिकीर्तनीं शिरावें, धनिकगृहीं जेंवि जपुनि चोरानें, ॥
 न उठावें बहुकार्यें, बहुभारें जेंवि झुचर ढोरानें. ॥८॥
 निजदेहगेहभान प्रभुभक्तांच्या कधींहि मेळांत ॥
 मज कीर्तनीं नसावें, जैसें शिरतां मुलांस खेळांत. ॥९॥
 म्यां कीर्तना टपावें, मार्जारें सर्वदा जसैं दुग्धा; ॥
 मन्मति विनयादिगुणां वाहो, प्रेमें जगा जसी सुग्धा. ॥१०॥
 जैसें अंधें वृद्धें नसतां गतिहेतु हस्तकीं यष्टी, ॥
 तैसें व्हावें सज्जनसंगतिवांचुनि उदंड म्यां कष्टी. ॥११॥
 रंगावें सद्बचनें मतिनें, चूर्णें जसोंचि हळदीनें, ॥
 भजन न सोडावें म्यां, जेंवि कधीं कर्षकें न हळ दीनें. ॥१२॥
 श्रीमद्विष्णुजनांहीं केला स्वक्रोधकामलय ज्यांहीं ॥
 हा दास न निववावा तरि मग ते नाग कां मलयजांहीं? ॥१३॥
 ताप शमाया अलिनीं नलिनीं म्यां सत्पदीं च लोळावें, ॥
 पोळावें चातकमन न दवीं जलदें द्रवोनि ओळावें. ॥१४॥

सत्कविस्तव

[मोरोपंतांनी रचलेल्या एकनाथस्तव, श्रीनाथचरित्र, रामदासगुणवर्णन, वामनपंडितस्तुति, तुकारामस्तुति, महीपतिस्तुति, अशा ६ प्रकरणांतून खाली छापलेल्या १० आर्यांची निवड केली आहे. सन्मनोरथराजीप्रमाणेंच प्रस्तुत उतारा छापते-वेळीं काव्यसंग्रहांत छापलेल्या मोरोपंतांच्या स्फुटकाव्यांशिवाय दुसरा आधारग्रन्थ (text) मिळाला नाहीं, कारण श्री० पराडकरांनीं हातीं घेतलेल्या मोरोपंतांच्या समग्र ग्रन्थांच्या आवृत्तीतील हा स्फुट काव्यांचा भाग अजून प्रसिद्ध व्हायचाच आहे.

ज्या थोर कवींच्या ग्रंथांतील उतारे साहित्य-सुवर्णांत घेतले आहेत, त्यांच्या-विषयीं मोरोपंतांची किती पूज्यवृद्धि होती आणि त्यांच्या ग्रन्थांचा मोरोपंतांनीं किती मार्मिकपणें अभ्यास केला होता, हें येथें दिलेल्या १० आर्यांच्या उतान्यावरून सुद्धां कळून येईल. मोरोपंतांच्या ह्या सत्कविस्तवनाचा आणखी एक असा विशेष आहे कीं, पंतांना सच्चारित्र्याची महती वाटत होती तशीच त्यांना आपल्या आधीं होऊन गेलेल्या कवींच्या वाङ्मयविषयक कामगिरीचीही उत्तम जाणीव होती. एकनाथांच्या शान्तीची, त्यांनीं प्रपंच व परमार्थ ह्यांत घालून दिलेल्या मिलाफाची ते जशी स्तुति करतात, तशीच त्यांनीं जडजीवांचा उद्धार करण्याकरितां लिहिलेल्या भागवताची आणि रामायणाची ते मुक्तकंठानें प्रशंसा करतात. राजगुरु रामदासांना याज्ञवल्क्याची उषमा देऊन पंतांनीं त्यांच्या ज्ञानाचा यथार्थ गौरव केला आहे. वामनपंडितांच्या काव्याच्या असामान्य नादमाधुरीचें वर्णन करीत असतां मोरोपंत म्हणतात कीं, सर्व लोकांना मोह पाडणारा हा वामन म्हणजे प्रभूंनीं स्वतः वाजविलेला पांवाच होय. हीच चिकित्सकता आणि सहृदयता तुकारामांच्या वर्णनांत दिसून येते. दीर्घ समास आणि मोठालीं यमकें हे प्रस्तुत काव्यांतले दोन दोष होत. दीर्घसमास केले म्हणजे भाषेला अवजडपणा येतो. लांबच लांब यमकें साधण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे भाषेत कृत्रिमता उत्पन्न होते. ७ व्या आर्येंत षांच अक्षरांचें यमक साधलें आहे आणि विविध-विषय-लाभहेतुकारांनीं असा दीर्घ समास केला आहे. ह्याच्या उलट ६, व ९ या आर्या वाचल्या म्हणजे मोरोपंतांच्या 'शुचि प्रतिभा'प्रवाहाचा अनुभव यतो. तिसऱ्या आर्येंत शुकांची व एकनाथांची तुलना करून एकनाथांना श्रेष्ठ ठरविलेलें पाहून अशा तुलना न केलेल्या बऱ्या असेंच कोणालाही वाटेले.

एकोपंतास, एकनाथांस. निरुपमा, जिला तुळना नाही अशी भूतदया. शान्ति, दुःख, क्लेश सहन करण्याचें सामर्थ्य. शान्ति...गळां पडली, शान्ति त्यांना अगदी वश होती. केवळ जडजीव, अगदी अज्ञानी, ज्यांना फक्त मराठीशिवाय दुसरी भाषा येत नाही असे लोक. शुक, हा व्यासांचा मुलगा, आजन्म ब्रह्मचारी; यांनाच परीक्षितीला भागवत सांगितलें. अलावू, भोपळा. प्रस्तर, दगड. योगरूषी भोषळ्याच्या साहाय्याने शुक्याचार्य संसारसागर तरून गेले ह्यांत आश्चर्य नाही; एकनाथांनी संसाररूषी दगड घोटार्शी धरून संसारसागराचें पैलतीर गांठलें. संसारांत राहून परमार्थसाधन केलें, हें खरें आश्चर्य. शिवराजास, शिवाजीस. ज्ञानद, उपदेश करणारा. याज्ञवल्क्य, जनकाचा गुरु. या ऋषींनी लिहिलेल्या स्मृतींची योग्यता महस्मृतीच्या खालोखाल आहे. जनक, मिथिलेचा राजा. सीता यांचीच मुलगी. रामांनी सीतेला टाकल्यानंतर ह्यांनी आपलें सर्व आयुष्य परमार्थसाधनांत घालविलें. देहाला काय होतें आहे याची पर्वा केली नाही. भवार्णवीं, संसाररूषी सागरांत. सूक्तिश्रवणें, मधुर वचनें, उत्तम काव्य ऐकून. वाल्मीकि, रामायणाचा कर्ता. रामायण हें आदिकाव्य; त्याच्या कर्त्यानेंही मान डोलवून पसंती दाखविली. प्रभूनें बोलविला, जगावर मोहिनी टाकण्यासाठीं जणूं काय कृष्णांनांच वामनरूपी मुरली वाजविली. वामनाचें काव्य कृष्णाच्या वेणुनादाइतकेंच रम्य. सद्रसभवनें कवनें, मोहकरसांचें जसें कांहीं राहार्ते घरच अशा काव्यानें, नाकर्षी, देवर्षि, नारद हरिजन, विष्णुभक्त, विष्णूचे गुण गाणारा, वामन. हरिजनहृदया, विष्णुभक्ताच्या हृदयाला. चुंबक, लोहचुंबक. अयास, लोखंडास. विमद, विराग, विमत्सर, निगर्वा, निरिच्छ, निर्मत्सर. विविधविषयलाभ...रामीं, नानाप्रकारचे उपभोगविषय मिळवून देणाऱ्या स्वर्गाच्या नंदनवनांत. आरामीं, जागेंत. विविध+विषय+लाभ+हेतु+क+आरामीं. परवाद, निन्दा, आक्षेप. न मोहिती, व्याकुळ करीत नाहीत. ईश्वरासि, शंकराला. सनकाचा, ब्रह्मदेवाच्या मुलाचा. उपजतांच यांना वैराग्य प्राप्त झालें आणि हे तपश्चर्येला निघून गेले. सुधा, अमृत.]

[आर्या]

भूतदया संसारीं एकोपंतास निरुपमा चडली; ॥

जडली आंगासीच शान्ति सदा शान्ति तौ गळां पडली. ॥ १ ॥

ग्रंथ श्रीभागवत, श्रीरामायण, करी सुविस्तर. ते ॥
 जरि न रचिता दयानिधि, केवळ जड जीव तरि कसे तरते? ॥२॥
 शुक भवनिधि तरले, परि योगालाबू धरूनियां पोटीं; ॥
 एकोबाही तरले, भवप्रस्तर दृढ धरूनियां पोटीं. ॥ ३ ॥
 शिवराजास ज्ञानद जो, जैसा याज्ञवल्क्य जनकास; ॥
 तरले भवार्णवीं बहु दृढतर त्याची धरुनि जन कास. ॥ ४ ॥
 चाटे सूक्तिश्रवणें मस्तक वाल्मीकिनेंहि डोलविला. ॥
 प्रभुनें, भुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि बोलविला. ॥ ५ ॥
 याच्या सद्रसभवनें कवनें तो नाचलाचि नाकर्षीं. ॥
 हरिजन हरिजनहृदया जैसा चुंबक अयास, आकर्षीं. ॥ ६ ॥
 विमद, विराग, विमत्सर, तृप्ति सदा, सुगुण हे, तुकारामीं; ॥
 ते केंचे स्वर्गींच्या विविधविषयलाभहेतुकारामीं? ॥ ७ ॥
 ज्याचे अभंग लागति खळहृदया जेंवि बाण रामाचे; ॥
 ज्या परवाद न मोहिति, शर जैसे ईश्वरासि कामाचे. ॥ ८ ॥
 स्वात्मानुभव पहातां, तुक्या केवळ सखाचि जनकाचा; ॥
 वैराग्यें डोलविला माथा जेणें मुनींद्र सनकाचा. ॥ ९ ॥
 ज्ञानोबाची जैशी, एकोबाची सुधा जशी वाणी; ॥
 कीं, मुक्तेश्वर कविची; महिपतिची सेविती तशी प्राणी. ॥ १० ॥

वर्णनपर आणि वृत्तान्तविषयक कविता

वामन

गजेन्द्रमोक्ष

[हें प्रकरण वामनपंडितांनी भागवताच्या ८ व्या स्कंधांतील २, ३, ४, ह्या तीन अध्यायांच्या आधारे रचलें. पुढें दिलेल्या उतान्यांत षहिले दोन श्लोक गाळून बाकी सर्व मजकूर घेतला आहे. उतारा छाषतेवेळीं कै० वा० दा० ओकांनीं संधादिलेल्या वामनपंडितांच्या कवितासंग्रहावरच सर्व भिस्त ठेवावी लागली.

त्रिकूट नांवाच्या पर्वताच्या खालच्या वाजूला असलेल्या सरोवरांत एक गजेन्द्र षाणी विण्यासाठीं उतरला. षाणी पिऊन तो बाहेर येणार, इतक्यांत त्याच्या षायाला सरोवरांतील सुसरानें मिठी मारली. गजेन्द्रानें सुसरान्ची मिठी सोडविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; शेवटीं त्यानें श्रीविष्णूचा धांवा केला आणि ते प्रगट होतांच त्यानें एक कमळ उषटून त्यांना अर्षण केलें. लगेच श्रीविष्णु गरुडावरून खालीं उतरले आणि त्यांनीं नक्राचें तोंड कापून गजेन्द्राचा षाय मोकळा केला. इतकेंच काय, षण त्यांनीं त्याला सायुज्यमुक्ति देऊन आषल्या विमानांत बसवून ते त्याला वैकुंठाला घेऊन गेले. ह्या कथेंतला गजेन्द्र पूर्वजन्मीं इन्द्रद्युम्न नांवाचा राजा होता. एकदां चुकून अगस्त्यमुनीचें स्वागत त्याला करतां आलें नाहीं म्हणून मुनींनीं त्याला 'गज हो' असा शाप दिला. राजानें प्रार्थना केल्यानंतर उच्छाष दिला कीं, 'विष्णु तुझा उद्धार करील.' ज्या सुसरानें गजेन्द्राचा षाय धरला होता तो सुसर पूर्वजन्मीं हुहूनामक गन्धर्व होता. देवलमुनीच्या शाषानें त्याला नक्राचा जन्म घ्यावा लागला.

आख्यानाच्या आरंभीं वामनपंडितांनीं मी ही कथा संक्षेपें सांगेन असें वचन देऊन तें कथेचा शेवट होईपर्यंत अक्षरशः षालिलें आहे. कथेंतील वैचित्र्य व सरसषणा कायम ठेवून एखादी कथा संक्षेपानें सांगणें हें फार थोड्यांना साधतें. कथा सांगणारानें झषाझप् षाऊल उचललें म्हणजे एकाषाठीमागून एक येणाऱ्या प्रसंगांमुळें वाचकाचें लक्ष कथेवर टिकून राहातें; रसषरिषोषाचा वगैरे निराळा प्रयत्न करायला नको. हें उत्तम कथा सांगणाऱ्याचें रहस्य वामनपंडित जाणतात, म्हणूनच ह्या गजेन्द्रमोक्ष प्रकरणांत त्यांनीं कोठें वायफळ वर्णनाचा विस्तार केला नाहीं. एवढेंच काय, षण अगदीं थोड्या शब्दांत नीटनेटकेषणानें, रचना-

सौष्टव, अर्थगाम्भीर्य, मनोहर शब्दरचना, वृत्तौचित्य, अनुप्रास, उपमारूपकादि अलंकार इत्यादि सर्व गोष्टी संभाळून गजेन्द्रमोक्ष हें प्रकरण लिहिलें आहे. 'नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्रीपति हरी' ह्या श्लोकांत 'हरि' हा शब्द तीनदां निर-निराळ्या अर्थानां वापरला आहे; श्लोकाच्या दुसऱ्या ओळींत एक रूपक व तिसरी-त दोन रूपकें आहेत. प्राणांवर आलेल्या संकटाच्या वेळीं केलेल्या प्रार्थनेंत झालेली ही रूपकश्लेषांची गर्दी एकाद्या सामान्य कवीच्या श्लोकांत विसंगत दिसली असती. परंतु वामनपंडितांची ह्या दोन ओळींची घडण इतकी वेमाळूम आहे की, त्यांत कृत्रिमपणाचा सहसा कोणाला संशयसुद्धां येणार नाही. ह्याच्या उलट धहिली व शेवटली या दोन ओळींची रचना इतकी साधी आणि साहाजिक आहे, की त्यांना झुळझुळ वाहाणाऱ्या निर्झराशिवाय दुसरी उधमाच नाही.

विभु, शक्तिमान्. दमुनी, नाश करून. पक्षीन्द्रगमना, विष्णूला; गरुड ज्याचें वाहन आहे त्याला. द्विरदचरदा, (ज्याला दोन दांत असतात अशा) हत्तीला वर देणारा. करी प्राणत्यागा, हत्ती प्राणत्याग करायला तयार झाला, प्राणत्याग करणार तोंच. सुमति, युक्ति. करी.....देवानेकरीं, अरे बाबा (वो) जो इतर देवांपेक्षां लौकर इच्छा पूर्ण करतो त्याचा धांवा कर (अशी युक्ति सुचली). पदपद्म, पदपद्मीं असा घाठ असावा. विष्णूच्या कमलां-सारख्या चरणीं. सुखकरीं, सुख देणाऱ्या पदपद्मीं, विष्णूच्या पदपद्मीं. करीं, सोंडेंत. नसे ठावा, माहिती नाही, स्वरूप समजत नाही. हरी...काळाकरिस, (काळ=यम) काळरूपी हत्तीला (हरी) सिंहासारखा वाटतो. विपती मृत्यु-भुजगा, विपती, पक्ष्यांचा राजा गरुड. मृत्युरूपी सर्पाला (हरि) गरुडासारखा वाटतो. स्वशरण, आपली मदत मागणाऱ्याला. श्रीप्रियकरा, विष्णूला. करी चक्रा.....मनीं साक्षी तो ये, सुदर्शन चक्र हातांत घेऊन आकाशांतून जाणाऱ्या आपल्या वाहनावर-गरुडावर-वसून मनांत नेहमीं हजर असलेला तो विष्णु तेथे आला. खरें म्हटलें असतां विष्णु धांवून आला असें म्हणायचें कारण नाही. तो प्रत्येक प्राण्याच्या अन्तःकरणांत असतोच. जीवात्मा आणि परमात्मा एकच आहेत. म्हणून कवीने 'मनीं साक्षी तो ये' असें म्हटलें आहे. यानीं, वाहनांत वसून. खगमनीं, आकाशांतून जाणाऱ्या, गरुड हा पक्षी असल्यामुळे आकाशांत त्याची गति आहे. जळज, कमळ. स्वनमनीं, स्वतःला, विष्णूला अर्पण करण्याकरतां. असा.. ....त्यासह, असा मी सर्व देवांना वंद्य आहे हें कळवें म्हणून त्या

देवांना वरोवर घेऊन आला. विकळा, दुःखिताला. स्मरणकरित्यातें, हत्तीला. न अवधी, वेळ नव्हता. निरवधी, अमर्याद. कृपाब्धी, कृपेचा समुद्र. मृताच्या, नकाच्या. पद, धाय. सारूप्य, विष्णुरूप होणे अशी मुक्ति. मुक्तिनिकरीं, मुक्तिसमुदायांत. सायुज्यता, सरूपता, समीपता, सलोकता, असे मुक्तीचे ४ प्रकार आहेत. त्रिदशपति, इन्द्र. नवां भक्तीची गति, नवविध भक्तीचे फल. श्रवण, कीर्तन, स्मरण वगैरे नऊ प्रकार. अभिनवां, नवीन. जगाया, जागृत ठेवण्याकरतां. रथचरण, रथचक्र. गजगति, गजाला दिलेली मुक्ति. परमपदींहुनि, वैकुंठांतून. गजाची...जनीं, ज्यांना इतर सामर्थ्य नाही ते हे गजेन्द्रमोक्षाचे आख्यान वाचतात. भक्तस्वामी करि, सर्वभक्तांत श्रेष्ठ हा हत्ती.]

[वृत्त-शिखरिणी]

गजा दे जो मुक्ती त्वरित विभु नकासि दमुनी, ।
मुनी ज्याला शास्त्रीं हरि म्हणति त्यालाचि नमुनी; ॥
कथा ते संक्षेपे कथिन बरि पक्षींद्रगमना, ।
मनामध्ये ध्यातों द्विरदवरदा ! दुःखशमना ! ॥ १ ॥

जळीं दांते नक्र द्विरदपदमांसांस्थि उकरी, ।
करी प्राण त्यागी, सुमति सुचली तों झडकरी. ॥
करी धांवा कीं वो सुलभ वर जो देवनिकरीं ।
करीं घे अर्पाया कमल, पद-पद्मे सुखकरी. ॥ २ ॥

‘नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्रीपति हरी, ।
हरी जो तापातें, उचलुनि कृपासिंधुलहरी, ॥
हरी वाटे काळाकरिस विपती मृत्युभुजगा, ।
जगाचा तूं ऐसा धनि कवण तो ? पाव मज गा,’ ॥ ३ ॥

वदे दुःखी तेव्हां म्हणउनि कळे देवनिकरा, ।
करावा तो मुक्त स्वशरण गमे श्रीप्रियकरा; ॥
करीं चक्रा शस्त्रा प्रभु उचलि यानीं खगमनीं, ।
मनीं साक्षी तो ये, गज जळज घे जो स्वनमनीं. ॥ ४ ॥

असा मी सर्वां त्या त्रिदशनिकरां वंद्य सकळां, ।
 कळाया ही ये त्यासह करि तया मुक्त विकळा; ॥
 कळा प्रेतप्राय स्मरणकरित्यातें न अवधी, ।
 वधी नक्रातें त्या अवसरि कृपाब्धी निरवधी. ॥ ५ ॥

मृताच्या त्या तोंडामधुनि पद तो हा झडकरी, ।
 करीतें वोढेना, प्रभुच करुणा मागुति करी; ॥
 करीं दो पायांतें सह उचलि यानीं सुखकरीं, ।
 करींद्रा सारूप्य त्वरित गति दे मुक्तिनिकरीं. ॥ ६ ॥

स्तवी ब्रह्मा शंभु त्रिदशपति तो मुक्तहि नवा, ।
 नवां भक्तीची हे गति दिधलि ज्याला अभिनवा, ॥
 न वाटे त्यां सर्वां हरिविण धनी आणिक जगा, ।
 जगाया हे भक्ती प्रभुच म्हणती ईश मज गा. ॥ ७ ॥

भुजा चारी पीतांबरधर असी मूर्ति बरवी, ।
 रवी जाणों हातीं रथचरण ते दीप्ति मिरवी; ॥
 गदा एके हातीं जळजयुग दोहीं शुभ करीं, ।
 करींद्रा वैकुण्ठ त्वरित हरि दे देवनिकरीं. ॥ ८ ॥

वदे तेव्हां सर्वां द्विरदवरद श्रीपति असा, ।
 'असारीं संसारीं गजगति असी गाताचि असा. ॥
 पहांटे हें गाय प्रतिदिनिहि माझे चरित रे ! ।
 तरे दुःखाब्धी तो न परमपदींहूनि उतरे. ॥ ९ ॥

गजाची जे मुक्ती क्रमुनि इतरा शक्ति न जनीं, ।
 जनीं गाती त्याला फळ परम या विष्णुभजनीं. ॥
 जनीं भक्तस्वामी करि भजक हो ! गातचि असा' ।
 असारीं संसारीं म्हणुनि विनवी वामन असा. ॥ १० ॥

श्रीधर

वासवी शक्तीने घटोत्कचाचा वध.

[इन्द्राकडून कर्णाने अर्जुनावर जय मिळविण्याकरतां शक्ति मागून घेतली खरी; परंतु घटोत्कचाने एकदां मध्यरात्री असा कांहीं प्रळय केला की, ती शक्ति कर्णाला घटोत्कचावर टाकावी लागली. हा कथाभाग श्रीधरांनी आपल्या षांडव-प्रताषांत ४६ व्या अध्यायांत वर्णिला आहे. सर्व कथानक सांगायला त्यांना २९ ओंव्या-अनुक्रमें १८६ ते २१४-लिहाव्या लागल्या. पुढें दिलेल्या उताऱ्यांत त्या सर्व ओंव्या घेतल्या आहेत. उतारा छापतांना निर्णयसागरने छापलेल्या प्रतीवरच सर्वस्वी विसंबून राहावे लागले.

श्रीधरांचा जन्म केव्हां झाला हें निश्चित समजण्याला सध्यां तरी कांहीं साधन नाहीं. नवनीतकार शके १६०० मध्ये श्रीधर जन्मले असें सांगतात. श्रीधरांना आपल्या वडिलांकडून गुरुषदेश झाला. त्यांच्या वडिलांचें नांव ब्रह्मानंद. श्रीधर षंढरपुरास राहात असत. हरिविजय, रामविजय, षाण्डवप्रताष वगैरे ग्रन्थ श्रीधरांनी लिहिले. ते शके १६५१ मध्ये समाधिस्थ झाले.

द्रोणांनीं युक्ताच द्रुपदाचा वध केल्यामुळे षांडवांच्या सैन्याचा धीर खचला आणि हतवीर्य झालेले हें सैन्य सैरावैरा षळत सुटले. त्या सैन्याला धीर देऊन, घटोत्कचाने कौरवसैन्यांतील मशाली विझवून टाकल्या आणि आपल्या मायावी युद्धाला आरंभ केला. दाही दिशांनीं बाण यायला लागले. आकाशांतून पर्वत-षाषाणांचा आणि गदाचक्रांचा वर्षाव होऊं लागला. एकदम डोक्यावर प्रचंड शिळा षडून वीर मरत, त्यांना न कळत शस्त्रे येऊन त्यांच्या अंगावर वार करीत, अन्ध-कार तर मी म्हणत होता. अशा वेळीं दुर्योधन, द्रोण, कृप वगैरे सेनापति गांगरून गेले. शेवटीं दुर्योधनाने विनंति केली म्हणून, कर्णाने वासवी शक्तीची गवसणी फाडली. सहस्रसूर्यासारखी तिची प्रभा दोन्ही सैन्यांवर षसरली. मन्त्र जपून कर्णाने ती घटोत्कचावर सोडली. विजेप्रमाणे कडाडत जाऊन तिनें एका क्षणांत घटो-त्कचाचा प्राण घेतला.

श्रीधर ज्या विषयाचे वर्णन करीत असतील त्यांतच त्यांची तन्द्नी लागते.

त्यांची कल्पनाशक्ति इतकी जबर आहे की, पूर्वांच्या काळचे प्रेमाचे, युद्धाचे, हरत-हेचे प्रसंग ती त्यांच्या अन्तश्चक्षुंपुढे उभे करते आणि कल्पनाशक्तीने निर्माण केलेल्या ह्या देखाव्याचें ते वर्णन करूं लागले म्हणजे त्यांचें मन प्रफुल्लित होतें. त्यांच्या वाणीला विलक्षण भरतें येतें. एकावर एक कल्पना, विचार, उपमा, तसेच चित्रमय, नादमधुर वगैरे सर्व प्रकारचे समर्पक शब्द त्यांना सुचूं लागतात. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे विषयाशीं त्यांची तन्मयता होते. आणि अशा प्रकारची तन्मयता म्हणजे काव्यकलेचा कळस होय. प्रस्तुत कथानकांत आरंभाच्या घटोत्कचाच्या मायावी युद्धाचें वर्णन, किंवा कर्णानें गवसणी फाडून वासवीशक्ति घटोत्कचावर सोडली त्यावेळचें वर्णन, हीं दोन्ही वर्णनें श्रीधरांच्या तन्मयतेचीं उदाहरणें म्हणून देतां येतील. कर्णानें शक्तीची गवसणी फाडली तेव्हां सहस्रवासर-मर्णासारखी तिची प्रभा दोन्ही सैन्यांवर पसरली असें श्रीधर तिच्या प्रभेचें वर्णन करतात. कृतान्ताची ती जिव्हा, यमाची दंष्ट्रा, दावामीची ज्वाळा, काळपुरुषाची ज्येष्ठ भगिनी, अशा उपमा आणि उत्प्रेक्षा देऊन ते शक्तीच्या अतुल सामर्थ्याची आपल्याला यथार्थ कल्पना आणून देतात. कडकडत जाऊन जेव्हां ती घटोत्कचाचें हृदय फोडून पार गेली त्यावेळचा देखावा प्रत्यक्ष पाहूनच श्रीधरांनीं त्याचें वर्णन केलें आहे असें आपल्याला वाटतें. परिचित अपरिचित, खऱ्या काल्पनिक, इत्यादि सर्व तऱ्हेच्या उपमांचा श्रीधर उपयोग करतात. उदाहरणार्थ, ३, ६, १९, २०, २४, २९, ह्या ओव्यांतील दिलेल्या उपमा. रिचवती, (६) खोचती, (११), भंवाळ (१५) कडकडली, (२३) उन्मळला, (२५) हीं त्यांनीं उपयोग केलेल्या समर्पक शब्दांची उदाहरणें.

दाटली... घोर, भयंकर अंधारानें रात (शर्वरी) भरली होती, गजबजलेली होती; अन्धकार दाटला होता. घन चक्र, गर्दी. दळें, सैन्य. स्यन्दन, रथ. अतिकाय, हा रावणाचा मुलगा, पर्वतासारखें त्याचें शरीर होतें. इन्द्रजित, हाही रावणाचा मुलगा, युद्धामध्मे इन्द्राला जिंकून, बांधून, लंकेला घेऊन गेला, म्हणून इन्द्रजित असें त्याला नांव मिळालें. दोघांही ह्या रावणाच्या मुलांना लक्ष्मणानें मारलें. **वायुअस्त्र**, मन्त्र म्हणून हें अस्त्र सोडलें कीं जोरानें वारा वाहायला लागतो; ह्या अस्त्रानेंच शत्रूसैन्यांतल्या (परदळींच्या) सर्व मशाली (दीपिका) घटोत्कचानें विझवून टाकल्या. **पर्वतशिलांचे तळीं**, पर्वत आणि शिळा यांच्याखालीं. **मृद्धट**, मातीचे घडे. **मायावी**, फसविणारे, सर्वांची बुद्धि गुंग करून टाकणारे.

तोमर, घुसळण्याच्या रवीसारखे एक लोखंडाचे अस्त्र. प्रलय, नाश. रिचवती, खाली पडत, कोसळत. दशदिशांनीं नाटोपे, सर्व वाजूंनीं तो दुर्जय झाला. त्याच्यावर कोणच्याच बाजूनें मात्रा चालेना. खोचती, रतून वसत, खुषसून वसत. माया, भ्रम, नाटकी, लटका देखावा. वासवी, इन्द्राची, इन्द्रानें दिलेली. वासव=इन्द्र. ओढवला, आला. भंवाळ, मोठमोठाल्या ज्वाला. दानशीळ, दाता. हरिमाया, कृष्णाची लीला. परमगहन, समजायला फारच कठीण, समजणें अशक्य. चरित्र, नाटक. अमित, असंख्य. गवसणी, झांकण. वासरमणी, सूर्य. कृतांतजिव्हाच, सर्वभक्षक काळाची जीभच. तेजाळ, रसरसणारी यमदंष्ट्रा, यमाची दाढ. दावाग्नीची, वणव्याची, गरळ, विष. काळसर्पाची, मृत्युरूषी साषाची. महाप्रलयांची, जेव्हां सर्व जगाचा नाश होतो त्या वेळची. सौदामिनी, वाज. कीं सकलविद्या...ओतिली, जणूं काय सर्व विद्या वितळवून ही एकच शक्ति निर्माण केली. सकल विद्यांचें सामर्थ्य तिच्यांत एकवटलें होतें असा अर्थ. एकरूपिणी, एकच मूर्ति. शक्र, इन्द्र. न्यासमंत्र, ज्या मंत्रानें शस्त्राच्या अंगां देवत्व येतें तो मन्त्र. येंथे इन्द्राच्या शक्तीला, मंत्र म्हटला म्हणजे इन्द्रत्व येणार. जपोन, म्हणून. चतुरानन, ब्रह्मदेव. अनिवार, निवारतां, परतवितां आली नसती. आकांत, हाहाःकार. डळमळी, हाललें. मेदिनीवसन, समुद्र. जलचर, पाण्यांत राहाणारे प्राणी. गिरिकंदर, डोंगरांतली गुहा. अधीरांचे...पडियेले, भिऱ्या माणसांचे प्राण गोळा होऊन राहिले. गवाक्ष, भोंक पाडून. षड्दल, हृदयकमल. उन्मळला, कोसळून पडला. पर्वतपात, डोंगरावरून पडला. मेरुचा, मेरु पर्वताचा. हा पर्वत सर्वांत उंच असून, त्याच्याभोंवतीं सूर्य, चन्द्र, आणि इतर ग्रह फिरतात.]

दाटली शर्वरी तमें घोर । होतसे युद्धाचें घनचक्र ॥
 पांडवदळें समग्र । पळतां देखिलीं घटोत्कचें ॥ १ ॥
 मग समस्तांसीं धीर देऊन । दळें परतविलीं संपूर्ण ॥
 अष्टचक्र त्याचा स्यन्दन । पुढें लोटिला तेधवां ॥ २ ॥
 पूर्वीं अतिकाय इन्द्रजित । तैसा योद्धा तो भीमसेनसुत ॥
 राक्षसदळ अत्यद्भुत । घेऊनियां लोटला ॥ ३ ॥

घालूनियां वायुअस्त्र । दीपिका परदळींच्या समग्र ॥
 विद्धवूनियां तीक्ष्ण शर । सोडिता झाला तेधवां ॥४॥
 विजांऐसे दिव्यबाण । असंख्य देतसे सोडोन ॥
 पर्वत आणि पाषाण । यांचा पर्जन्य पडतसे ॥५॥
 पर्वतशिलांचे तळीं जाण । महावीर होती चूर्ण ॥
 जैसे मृद्घट जाती फुटोन । अकस्मात आदळतां ॥६॥
 मायावी युद्ध परमघोर । दशदिशांनीं येती शर ।
 शक्ती सुटती अपार । तैसेची तोमर न गणवती ॥ ७ ॥
 द्रोण कर्ण आणि कृपीसुत । कौरवही शरीं खिलिले समस्त ॥
 परस्परें हांका फोडित । न चाले बळ कवणाचें ॥८॥
 प्रळय वर्तलासे थोर । कौरवदळीं हाहाःकार ॥
 गदाचक्रांचे भार । आकाशांतूनि रिचवती ॥९॥
 वृक्ष पाषाण पर्वत । राक्षस टाकित्ती असंख्यात ॥
 कौरवदळ भयें पळत । दशदिशांनीं नाटोपे ॥१०॥
 अकस्मात शस्त्रें येती । महावीरांचे अंगीं खोचती ॥
 तेव्हां दुर्योधन कर्णाप्रति । दीनवदनें बोलतसे ॥११॥
 'घटोत्कचाची माया दारुण । आलें सर्वासी आतां मरण ॥
 या वेळेस राख आमुचा प्राण । वासवी सोडी याजवरी' ॥१२॥
 कर्ण म्हणे तथे वेळीं । 'ते म्यां अर्जुनाकरितां ठेविली ॥
 प्राणावरोवरी रक्षिली । आजवरी शक्ति ते' ॥ १३ ॥
 दुर्योधन 'म्हणे तरी प्राणांत आतांच तो ओढवला कीं त्वरित ॥'
 कर्णासि विनविती समस्त । टाकीं शक्ति यावरी ॥ १४ ॥
 मग दीपिकांचे भंबाळ । कौरवीं पाजळिले तात्काळ ।
 घटोत्कचावरी दानशीळ । भास्करपुत्र धांवला ॥ १५ ॥
 हरिमाया परमगहन । हें कर्तृत्व त्याचेंचि पूर्ण ॥
 रक्षावया पार्थाचा प्राण । चरित्र जाण केलें हें ॥ १६ ॥
 शर टाकूनि अमित । असुराचीं शस्त्रें निवारित ।
 मग जे इन्द्रशक्ति अद्भुत । गवसणी तिची फाडिली ॥१७॥

उगवले सहस्र वासरमणि । तेवीं प्रकाश पडला धरणी ॥
 दोन्हीं दळांवरी तये क्षणीं । प्रभा पसरली अद्भुत ॥ १८ ॥
 ते कृतांतजिन्हाच तेजाळ । कीं यमदंष्ट्रा अतिविशाळ ॥
 कीं दावाग्नीची तीक्ष्ण ज्वाळ । किंवा गरळ काळसर्पाची १९
 ते महाप्रलयींची सौदामिनी । कीं काळपुरुषाची ज्येष्ठभगिनी
 कीं सकल विद्या गाळोनी । एकरूपिणी ओतली ॥ २० ॥
 सप्तकोटी महामंत्र पाही । त्यांचें सामर्थ्य या शक्तीचे ठायीं
 शक्र प्रसन्न होऊनि एकेसमयीं । कर्णाप्रति दिधली तेणें ॥ २१ ॥
 न्यासमंत्र कर्णें जपोन । केलें शक्तीचें पूजन ॥
 मग दोन्ही हस्तीं धरून । घटोत्कचावरी सोडिली ॥ २२ ॥
 चतुरानन आणि हरीहर । यांस जे शक्ति अनिवार ॥
 ते कडकडली परम तीव्र । पळविती सुरवर विमानें ॥ २३ ॥
 सहस्र चपला कडकडत । तैसी चालली प्रलय करित ।
 ब्रह्मांड अवघें उजळत । जाहला आकांत दोन्हीं दळीं ॥ २४ ॥
 पृथ्वीतल डळमळी । मेदिनीवसन भयें खळबळी ॥
 जलचर वनचर ते वेळीं । गतप्राण जाहले ॥ २५ ॥
 दोन्हीं दळींचे वीर । पळती घेतलें गिरिकंदर ॥
 अधीरांचे प्राण समग्र । एकवटोनि पडियेले ॥ २६ ॥
 असो शक्ति कडकडोनि ते समयीं । भरली घटोत्कचाचे हृदयीं
 गवाक्ष पाडूनि लवलाहीं । षड्दल भेदुनी गेली ते ॥ २७ ॥
 महावृक्ष उन्मळला । कीं गजास पर्वतपात झाला ॥
 कीं मेरूचा कडा कोसळला । तैसा पडला घटोत्कच ॥ २८ ॥
 मग कर्ण आणि द्रोण । इहीं बाणजाळ घालून ।
 राक्षससेना जाळन । तृणप्राय टाकिली ॥ २९ ॥

महीपति

एकनाथी भागवताचा सन्मान

[काशीच्या पंडितांनी एकनाथी भागवत गंगेत फेकून दिले पण भागीरथीने ते वरच्यावर उचलून घरले, हा वृत्तान्त महीपतींनी भक्तलीलामृताच्या २१ व्या अध्यायाच्या शेवटच्या भागांत सांगितला आहे. मुळांतल्या-अनुक्रमे १७२ ते १९५-म्हणजे २४ ओंव्यांपैकी १७८ व १८७ अशा दोन ओंव्या गाळल्या; आणखी कांहीं बदल केला नाहीं.

महीपति राहुरीस राहात असत. नगर जिल्ह्यांतल्या या गांवांत ते शके १६३७ मध्ये जन्मले. प्रथम कांहीं वर्षे त्यांनी संसार केला. पण पुढे हरिभजनाचा नाद लागला आणि त्यांतच त्यांचे चित्त रमले. तुकारामांनी एकदां स्वप्नांत येऊन त्यांना सांगितले की, तूं संतचरित्रे वर्णन कर, तेव्हांपासून त्यांना कवित्वस्फूर्ति झाली. 'भक्तविजय' हा महीपतीवोवांचा पहिला ग्रन्थ. त्यानंतर 'संतलीलामृत' वगैरे ग्रन्थ त्यांनी लिहिले. महीपतीवोवा शके १७१२ मध्ये निवर्तले.

एकनाथांनी आपल्या मराठी भागवताचे ५ अध्याय पैठणास लिहिले. ते त्यांच्या एका शिष्याने काशीस नेले. काशीच्या पंडितांना भागवत मराठीत रचलेले पाहून फारच वाईट वाटले. त्या वेळच्या समजुतीप्रमाणे ब्रह्मज्ञान मराठीत सांगणे म्हणजे त्या ब्रह्मज्ञानाची विटंबना करणे होय. पुढील उतान्यांत ज्याचा महंत ह्या नांवाने महीपतीवोवांनी उल्लेख केला आहे त्या महंताने एकनाथांना काशीस बोलावून आणून त्यांना शिक्षा करायचा बेत केला. आपल्या शिष्यांना एकनाथांच्या घाठीत ५,५ रट्टे घायचा त्याने हुकूम केला, परंतु एकनाथांच्या विद्वत्ते-विषयी तशीच त्यांच्या साधुत्वाविषयी महंताची आणि त्यांच्या शिष्यांची लौकरच खात्री झाली. महंताच्या आग्रहावरूनच काशीस राहून एकनाथांनी आपली एकादश स्कंधावरची टीका पूर्ण केली. ग्रन्थ पुरा झाल्यावर महोत्सव करावा असे महंताने ठरविले आणि काशीच्या ब्राह्मणांना महोत्सवाला या म्हणून निमन्त्रण केले, पण ह्या पंडितांना एकनाथांच्या प्राकृत भागवताचे गौरव करणे म्हणजे महापातक होय असे वाटले आणि त्यांनी तो ग्रन्थ मणिकर्णिकेत बुडविण्याचा

निश्चय केला. आचार्यांनी बुडविलेले जैन ग्रन्थ, व्यासांनी बुडविलेले जैमिनीचे भारत इत्यादि दृष्टान्त देऊन, पंडितांनी महंताचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला तथापि महंताची एकनाथांवरची श्रद्धा ढळली नाही. शेवटी पंडितांनी एकनाथांच्या जवळून भागवत मागून घेऊन ते मणिकर्णिकेत फेकून दिले. ग्रन्थ बुडायच्या आधी भागीरथीने तो वरच्यावर उचलून धरला, तेव्हा ह्या काशीच्या पंडितांच्या फजितीला पारावार उरला नाही.

महीपतीच्या साध्या, निष्कषट वाणीने आपले मन मोहून जाते. एखाद्या सख्ख्या भावाप्रमाणे ते संतचरित्राच्या प्रेमळकथा आषल्याला सांगतात. त्यांची कळकळ, श्रद्धा, मनाचा मोकळेपणा पाहूनच आपण ते काय सांगतील ते ऐकायला तयार असतो. वक्ता आणि श्रोता ह्या दोघांच्यामध्ये इतका आषलेपणा असला म्हणजे कथानकाला रंग चढायला इतर साधनांची जरूर नाही. आणि ती येथे नाहीतही. महीपतीच्या ग्रन्थरचनेत कळाकुसरीचा कोणाला संशयसुद्धा येणार नाही. शब्दालंकार, अर्थालंकार, यमक, अनुप्रास वगैरे गोष्टीसंबंधी महीपति उदासीन आहेत. संतचरित्र जसे असेल तसे ते सांगायचे एवढेच त्यांना समजते; यांतच त्यांच्या ग्रन्थकर्तृत्वाचे रहस्य सांठविले आहे. परंतु प्रस्तुत उताऱ्यांतिल काशीच्या पंडितांचा मराठीचा द्वेष, संस्कृताचा अभिमान, त्यांनी दिलेले दृष्टान्त, त्यांच्या कीर्तीच्या कल्पना, महंताची अढळ श्रद्धा, शेवटी भागीरथीने दाखविलेला चमत्कार, इत्यादि वृत्त वाचल्यानंतर कल्पनेने रचून सांगितलेली नवलकथा या-पेक्षा अधिक सरस असणे शक्य नाही अशी वाचकाला खात्री वाटते.

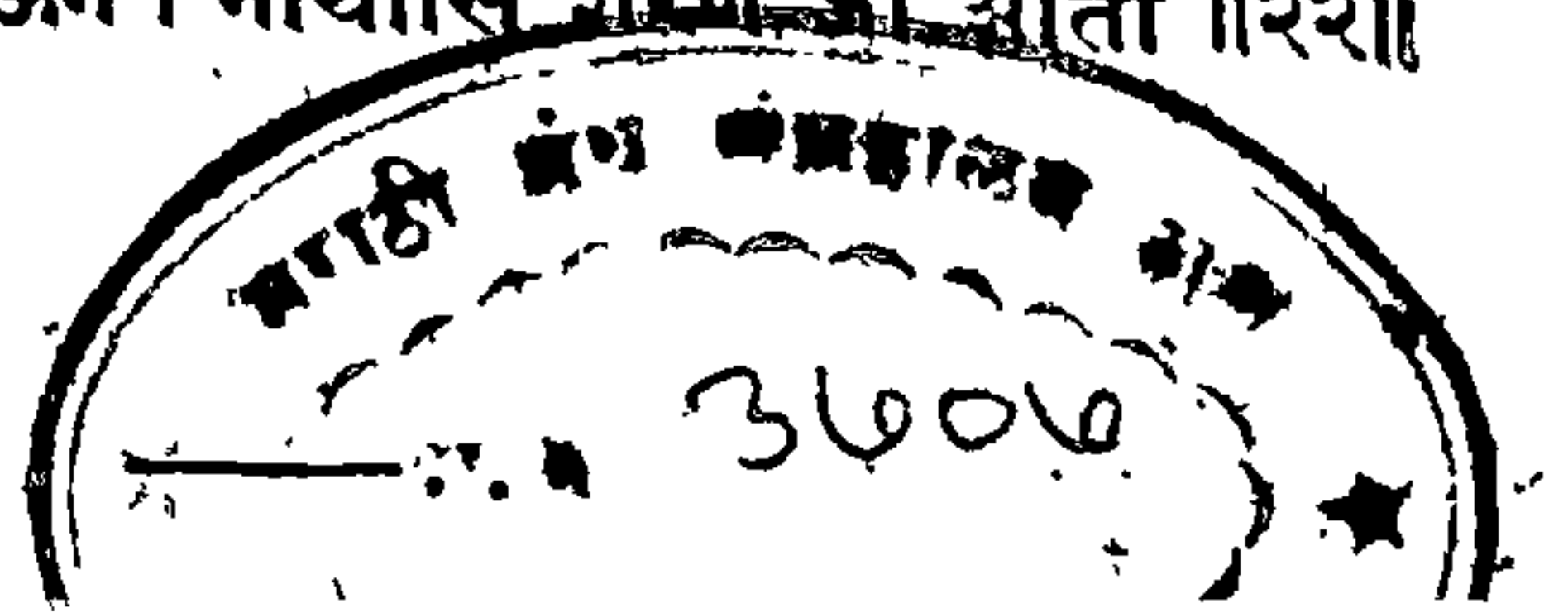
पेसा ग्रंथ, असा हा मराठीत लिहिलेला अपूर्व भागवत ग्रंथ. अंतरीं, मनामध्ये. निका, बरोबर. श्रेष्ठश्रेष्ठीं, श्रेष्ठश्रेष्ठ, उत्तम उत्तम; उत्तमांतले उत्तम. धरामर, ब्राह्मण, धरेवरचे अमर, भूदेव. उठाउठीं, लौकर. अघटित, विलक्षण, भलताच पाखंड, नास्तिकता, धर्माविरुद्ध आचरण. भ्रान्त, भुरळ, मोह. उच्छेद, नाश, निर्मूलन. शास्त्रनीती, शास्त्रांतील उपदेश; योग्य, अयोग्य वर्तनाचा विचार. निश्चिती, खात्रीने. सर्वज्ञमूर्ती, सर्वज्ञानाचा साक्षात् अवतार. मूळपीठ, आरंभस्थान. निजमथित, वेदशास्त्राचे सार; वेदशास्त्रांचा निष्कर्ष. मणिकर्णिकेत, काशीस मणिकर्णिका या नांवाचे एक पुण्यतीर्थ आहे, त्यांत. जैमिनीने..... झाला, व्यासांचा शिष्य जैमिनि; गुरूने भारत रचले, त्याप्रमाणेच शिष्यानेही भारत लिहिले, षण ते व्यासांना आवडले नाही. जैमिनीच्या ग्रन्थांतले,

त्यांनीं अश्वमेधधर्व फक्त ठेवलें; बाकी ग्रन्थ बुडवून टाकला. श्रीधरस्वामी म्हणतात: जैमिनीनें केलें भारत । व्यासें शाषिलें तें समस्त । अश्वमेध रसिक सत्य । म्हणोनि वंद्य केला हा ॥ द्वैपायनें, व्यासांनीं. जैनमताचे.....उदकांत, शंकराचार्यांनीं जैनमतांचे ग्रन्थ षाण्यांत फेकून दिले, कारण जैनलोक वेदांना पूज्य मानीत नाहींत. मन्त्रविधानें, मन्त्र म्हणून, विधियुक्त, शास्त्रोक्त. चन्द्रमौळी, शंकर; ज्याच्या डोक्यावर, म्हणजे जटांत चन्द्र आहे तो.

हा उतारा गणपत कृष्णाजीच्या भक्तलीलामृताच्या घोथीवरून छापला आहे.]

ऐसा ग्रन्थ होतांचि समाप्त । मग चिर्त्तीं विचार करिती महंत ॥
 आतां महाउत्साह करोनि मठांत । सरस्वतीतें पूजावें ॥ १ ॥
 ऐसा उल्हास धरोनि अंतरीं । साहित्य करविलें ते अवसरीं ।
 आणिक पंडित होते क्षेत्रीं । त्यांसि सांगोनि सत्वरी धाडितसे ॥ २ ॥
 एकनाथें एकादशावरी देखा । स्वमुखें केली प्राकृत टीका ॥
 त्याचा अर्थ पाहोनि निका । सप्रेमसुखा पावलों ॥ ३ ॥
 ग्रन्थ समाप्त झाला शेवटीं । उदयीक उत्साह होतसे मठीं ।
 तुम्ही ब्राह्मण श्रेष्ठश्रेष्ठीं । उठाउठीं येईजे ॥ ४ ॥
 निरोप ऐकतां धरामर । निंदेसी प्रवर्तले समग्र ॥
 प्राकृत टीका भागवतावर । अघटित विचार हा झाला ॥ ५ ॥
 कलियुगाचा प्रारंभ निश्चित । पाखंड माजलेंसें अद्भुत ॥
 स्वामींसि कैसी पडलीसे भ्रान्त । उच्छेद त्वरित न केला ॥ ६ ॥
 तरी आपण जावोनि सत्वरगती । त्यासि सांगाव्या शास्त्रनीती ।
 ग्रंथ बुडवावा निश्चिती । विचार पंडितीं दृढ केला ॥ ७ ॥
 वैदिक शास्त्रज्ञ पंडित ब्राह्मण । वेदांतवक्ते अवघे जन ॥
 स्वामींच्या मठासि येऊनि जाण । साष्टांग नमन पै केलें ॥ ८ ॥
 मग एकांतासि नेऊनि यती । म्हणती स्वामी तुम्ही सर्वशमूर्ती ॥
 आम्ही सकळ ब्राह्मण निश्चिती । तुमचे विद्यार्थी सर्वस्वें ॥ ९ ॥
 सकळ विद्येचें मूळपीठ । तुम्हीं सद्गुरु पूज्य वरिष्ठ ॥
 त्याहीवरी त्रुत्थाश्रम उत्कृष्ट । पूज्यत्वे श्रेष्ठ सर्वासी ॥ १० ॥

आणि प्रतिष्ठानकर एकनाथ । त्याणें प्राकृत केलें भागवत ।
 स्वामी मान्य करिताति त्यातें । तरी विपरीतार्थ हा दिसे ॥ ११ ॥
 जें वेदशास्त्राचें निजमथित । तो ग्रन्थ महाभागवत ॥
 त्याणें वरी टीका केली प्राकृत । तरी मणिकर्णिकेंत बुडविजे ॥ १२ ॥
 जेवीं कां मार्गें जैमिनीनै । भारत केलेंसैं निर्माण ॥
 मग तें बुडविलें द्वैपायनै । सत्कीर्ति तेणें मग झाली ॥ १३ ॥
 कीं जैनमताचे महाग्रन्थ । आचार्यै निक्षेपिले उदकांत ।
 तैसैंच प्राकृत हें भागवत । मणिकर्णिकेंत बुडवावें ॥ १४ ॥
 मग संन्यासी देत प्रत्युत्तर । आम्हीं यासि छळिलें फार ॥
 परी हा नव्हेचि मानवी नर । साक्षात् अवतार विष्णूचा ॥ १५ ॥
 याचा ग्रन्थ तुम्हीं समस्तीं । मंत्रविधानें पूजावा निश्चिती ॥
 ऐसैं शिकविलें नाना रीतीं । परी पंडित नायकती सर्वथा ॥ १६ ॥
 श्रीनाथापासोनि निश्चित । मागोनि घेतलें भागवत ॥
 पंडित उठोनि त्वरित । मणिकर्णिकेंत झोंकती ॥ १७ ॥
 तों अद्भुत चरित्र वर्तलें निश्चिती । तें परिसिजे सभाग्य श्रोतीं ।
 उभय हस्त काढूनि भागीरथी । हातीं धरी ती पुस्तकातें ॥ १८ ॥
 करीं रत्नजडित असती कंकण । दिव्य मुद्रिका शोभायमान ॥
 हातीं पुस्तक घेऊनि तिणें । पाहतांचि जन विस्मित ॥ १९ ॥
 जयजयकारें पिटोनि टाळी । आनंदली भक्तमंडळी ॥
 संन्यासी म्हणे तयेवेळीं । मज चन्द्रमौळी पावला ॥ २० ॥
 मग सकळ संन्यासियांचा नाथ । उडी टाकात मणिकर्णिकेंत ॥
 पुस्तक घेऊनि आपुल्या हातें । मस्तकीं धरित निजप्रीतीं ॥ २१ ॥
 पंडितांपासीं ठेविती आणून । तंव ते पाहती अधोवदन ॥
 संन्यासी म्हणे सावध होऊन । नाथासि शरण जा आतां ॥ २२ ॥

मोरोपंत

कवचकुंडलांबदल वासवी शक्ति

[सूर्यानें आषल्या मुलाला कवचकुण्डलें देशील तर दे षण निदान इन्द्राकडून शत्रूला निश्चयानें मारील अशी शक्ति तरी मागून घे, असा उषदेश केला होता. त्या उषदेशाला अनुसरून कर्णानें कवचकुण्डलें देऊन, त्यांच्याबद्दल इन्द्राजवळून एक प्रबल शक्ति मागून घेतली. मोरोपंतांनीं हा वृत्तान्त आषल्या आर्याभारतांतलि वनपर्वाच्या १४ व्या अध्यायांत सांगितला आहे. चवदाव्या अध्यायांतील ३० व ३२ अशा दोन आर्या खेरीजकरून-अनुक्रमें १८ ते ३४ आर्या-इतका भाग पुढें उद्धृत केलेल्या उतान्यांत येतो. श्री० रा० द० पराडकरांच्या आर्याभारताच्या मुळाचा (text) येंथेही चांगला उषयोग झाला.

कुण्डलाहरणाचा वृत्तान्त सांगतांना मोरोपंतांनीं वर्णनविस्ताराला फाटा दिला आहे, षण कथासूत्राची संगति मात्र बिघडूं दिली नाहीं. संस्कृतांतला निरर्थक षाल्हाळ गाळून त्याच कल्पना व्यवस्थित रीतीनें मराठींत मांडण्यांत मोरोपंतांचें कौशल्य दिसून येतें. मोरोपंत कथा संक्षेपानें सांगतात, तथापि ती मनोवेधक झाली षाहिजे, हीं गोष्ट ते विसरत नाहींत. कथा सांगणाऱ्यामध्ये उरक षाहिजे हें ते जाणतात आणि ह्याशिवाय टापटीष, आटोषशीरषणा, कथेंतील विषयाची संगतवार रचना, इत्यादि उत्तम कथा सांगणाऱ्याचे सर्व गुण त्यांच्यांत उषजतच होते असें म्हणायला हरकत नाहीं. प्रस्तुत कथानक कुठेंच रेंगाळत नाहीं. कवचकुण्डलांशिवाय आषल्याला कांहीं नको असें इन्द्रानें सांगितल्याबरोबर कर्ण त्याच्याजवळून शक्ति मागून घेतो आणि लगेच आषली कवचकुण्डलें कापून काढून त्याच्या हवालीं करतो. शेवटीं, इन्द्र कर्णाच्या औदार्याची प्रशंसा करतो. अशा तऱ्हेनें झटपट सांगितलेल्या या आख्यानाची रचना सुसंबद्ध आणि प्रमाण-शीर आहे. आरंभ, मध्य, शेवट ह्या कथानकाच्या तिन्ही अंगांचा कवीनें उत्तम मेळ घातला आहे. टापटीष आणि आटोषशीरषणा हे गुण तर प्रत्येक आर्येंत आढळून येतील. मोरोपंतांच्या कथेंतील षात्रांची भाषणें 'जोरदार व समर्षक असतात.' दीर्घसमास आणि लांब लांब यमकें (आ. ६,७) हा अडथळा येंथेही

आहे. आणि अशा लांब लांब समासांनी व यमकांनी अर्थ समजायला भडचण पडते व रसहानि होते हे नाकारतां येणार नाही.

कवि, असुरांचा गुरु, शुक्राचार्य. विभो, शक्तिमान् ऐश्वर्यवान् अशा तुझ्या-कडे. विप्रदास, ब्राह्मणांचा सेवक. वा, किंवा. वाजी, घोडे. अदेय... दात्यातें, स्वतःचे प्राणसुद्धां दात्याला अदेय नाहींत. न देण्यासारखे नाहींत, म्हणजे याचकानें मागितले तर स्वतःचें प्राण द्यायची त्याची तयारी असते. बुध, शहाणा. जें सत्कृतियश...तें, स्वतःचे प्राण देऊन दात्यानें जें सत्कृत्य केल्याचें यश मिळविलेलें असतें, तें दुसऱ्यांना जिवंत करणाऱ्या पण स्वतःचे प्राण जपून ठेवणाऱ्या अमृताच्या नदाला कोठून मिळणार ? स्वतःचे प्राण देणारा दाता, दुसऱ्यांना प्राण देणाऱ्या, जिवंत करणाऱ्या, अमृतनदापेक्षां केव्हांही श्रेष्ठच. तापद्... कोकांहीं, चक्रवाक पक्षी चन्द्राचा आश्रय करित नाहींत. चन्द्र ताप निववितो असें जरी लोकांना वाटलें तरी चक्रवाकांच्या दृष्टीनें तो ताप देणाराच आहे. रात्री चक्रवाक-पक्ष्यांची ताटातूट होते; दिवसां नरमादी एकत्र असतात त्यामुळे त्यांना 'तापहर'चन्द्र 'तापद्' वाटतो. वरदानीं, (तुमच्यासारख्या) वर देणाऱ्यांनीं. स्वजीवन-हेतुसरोदान, स्वतःच्या प्राणांचा हेतुच, स्वतःचा जीव ज्याच्यावर अवलंबून आहे अशा सरोवराचें, तळ्याचें दान. मीनयादानें, माशासारख्या जलचरानें, याद, जलचर. द्यावें...जलदें, आणि मेघानें तरी स्वतःच्या जीविताचा आधार असें तळें कसें द्यावें ? सरोवरांतलें पाणी सूर्यानें वर शोषून घेतलें म्हणजे त्याची वाफ होते आणि त्या वाफेचा पुढें ढग बनतो, म्हणून सरोवर मेघाचा जीवनहेतु. वध्य, मारण्यास योग्य, कवचकुंडलें गेल्यामुळे उघडा पडलेला. उपहास्य, निन्देचा विषय. न्यायव्रतवर्तिच्छळ, सरळ नीतीच्या मार्गानें जाणें हेंच ज्यांचें व्रत आहे अशा लोकांचा छळ करून. ग्रहणाग्रह, घेण्याचा हट्ट. अरिवधीं, शत्रूला मारण्याला. बहुमान्या...जी, जां शक्ति सुदर्शन धरणाऱ्या (अरिधरा) श्री-विष्णूंच्या हातालासुद्धां आपल्या जवळ असली तर आपला गौरव झाला असें वाटेल. कृत्याव्याल्यशनीच्या, कृत्या=राक्षसी देवता, महाकाली, चामुंडा, ह्यांच्यासारख्या; ज्यांना बोकडाचे, रेड्याचे बळी लागतात. व्याली, सर्पिणी, अशनि, वज्र. नैकविध, अनेक प्रकारच्या. प्राणव्यसनीं, प्राणावरचें संकट आलें म्हणजे. एकीं, एकाच शत्रूवर. कृत्यासि, शत्रूला मारण्याचें कार्य. कृत्यासि, राक्षसीसारखी. श्री जशी स्वकरवीरा, ज्याप्रमाणें

महालक्ष्मी (श्री), करवीराला, कोल्हापुरला येऊन राहाते त्याप्रमाणें. मोक्षीं, सोडतेवेळीं. नरींच अर्जुनावरच. मज न...जोडीन, अक्षय यश मिळवीन. अंभेद्य सहजकवच, आंगचेंच, कोणच्याच शस्त्रानें ज्याला भोंक षडणार नाही, जें मोडणार नाही, असें कवच, चिलखत. ऐसेंचि...चरणीं, अशाच निश्चयानें सदाचरणाचा, भक्तीचा मार्ग अनुसरणाऱ्या (सत्त्वशील) विष्णूनें (श्रीवर) आपला डोळा कापून काढून शंकराच्या चरणीं (भवचरणीं) अर्षण केला. श्रीविष्णूंनीं शंकराच्या चरणीं हजार कमलें वाहायचा संकल्प केला होता, परंतु त्यांत जेव्हां एक कमळ कमी पडलें तेव्हां हजार कमळें वाहायचा आपला संकल्प पुरा व्हावा म्हणून त्यांनीं आपला डोळा (नेत्रकमळ) काढून तो शंकराच्या चरणीं वाहिला. बहु करुनि वर्णन, पुष्कळ स्तुति करून. वरावा सुरम्यवर्ण, सुंदर अंगकान्ति तुला मिळो. कवच कापून काढल्यामुळें विद्रुष झालेल्या शरीराची पुनः सुवर्णासारखी तेजःपुंज कान्ति होवो, असा वर दिला. गुर्वाशेसी, आपल्या वडिलांच्या आज्ञेला, सूर्याच्या आज्ञेला. हट्टें, हट्टानें.]

[आर्या]

शक्र म्हणे, “ तुजचि पुढें ‘दे’ हें उच्चारितां न भी कवि, भो ! ॥
साधो ! म्हणवुनि आलों, कांहीं मागावयास भीक, विभो ! ” ॥१॥
कर्ण म्हणे कर जोडुनि, ‘पुसतो हा विप्रदास, कळवा जी ! ॥
काय तुम्हां घावें म्यां ? धन कन्या ग्राम वा सकळ वाजी ? ’ ॥ २ ॥
ब्राह्मण म्हणे, ‘अदेय स्वप्राणहि बा ! बुधा ! न दात्यातें ; ॥
जें सकृत्तियश कैचें जीवनदाही सुधानदा त्या तें ? ॥ ३ ॥
निजकवचकुंडलें मज दे, दात्या ! याविणें नको कांहीं ; ॥
तापदहि मानिजेतो, तापहरहि सेविजे न, कोकांहीं.’ ॥ ४ ॥
कर्ण स्मित करुनि म्हणे, ‘ऐसें घावें तुम्हींच वरदानीं ; ॥
अजि ! देवेश्वर हो ! मज कां योजितसां अशक्यवरदानीं ? ॥ ५ ॥
घावें कसें स्वजीवनहेतुसरोदान मीनयादानें ? ॥
घावें हि कसें जलदें ? देवा ! वांचेन मीं न या दानें. ॥ ६ ॥
होईन वध्य मी, तूं उपहास्य, असें करूं नको, पावें ; ॥
प्रभुनें काय न्यायव्रतवर्तिच्छळ करुन कोपावें ? ॥ ७ ॥

ष्या कवचकुंडलें, ग्रहणाग्रह जरि, परि असे तरि करा, जी
 घा शक्ति ती अरिवधीं, बहुमान्या अरिधरा हरिकरा जी. ॥ ८ ॥
 शक्र म्हणे 'धे देतां, मार्गें कोणहासही न दिधलीला, ॥
 कृत्याव्याल्यशनींच्या दावितसे शक्ति नैकविध लीला. ॥ ९ ॥
 सोडावी हे प्राणव्यसनीं एकीं, करील कृत्यासि; ॥
 नाही तरि परतोनि त्वत्प्राणार्ते हरील कृत्यासि. ॥ १० ॥
 एक रिपु वधुनि येइल मद्धस्ता, श्री जसी स्वकरवीरा; ॥
 स्मरण असों दे ईच्या मोक्षीं बरवा विचार कर, वीरा ! ॥ ११ ॥
 कर्ण म्हणे 'मी समयीं ईतें एकीं नरींच सोडीन, ॥
 मग हे जावू, मज न त्यागी ऐसी सुकीर्ति जोडीन.' ॥ १२ ॥
 कापूनि कर्ण दे जें वज्रसम अभेद्य सहजकवच रणीं, ॥
 ऐसेंचि सत्त्वशील श्रीवर वाहे स्वनेत्र भवचरणीं. ॥ १३ ॥
 त्या कवचकुंडलांतें घेउनि बहु करुनि वर्णन वदे हें, ॥
 'साधो ! तुझ्या बरावा आतांचि सुरम्यवर्ण नव देहें. ॥ १४ ॥
 दातृत्वप्रत अद्भुत कीं गुर्वाज्ञेशि जें हठें मोडी, ।
 पहिल्यापरीस पुष्कळ सद्यश सद्धर्ण कर्ण तो जोडी. ॥ १५ ॥

दुर्वास ऋषींची फजिती

[हें दुर्वास ऋषींच्या फजितेचें कथानक मोरोपंतांच्या वनपर्वातील ८ व्या
 अध्यायांतून घेतलें आहे. मुळांतील ५४ आर्यापैकीं यथें दिलेल्या १४ आर्यांत
 कथानकाचा महत्त्वाचा भाग येतो असें म्हटलें तरी चालेल. श्री० रा०द० पराडकरांनीं
 छाषलेल्या मोरोपंतांच्या आर्याभारतांतील मुळावरून प्रस्तुत उतारा छाषला असल्या-
 मुळे, मोरोपंतांच्या कवितेचें शुद्ध स्वरूप यथें आपल्याला दिसतें अशी खात्री
 बाळगायला हरकत नाही.

दुर्योधनानें दुर्वास ऋषींची सेवा करून त्यांना प्रसन्न करून घेतलें. दुर्वासांनीं
 'वर माग' असें म्हटल्यावर, द्रौपदीसुद्धां पांडवांचीं जेवणें झाल्यावर तुम्ही
 पुष्कळ शिष्य घेऊन त्यांच्याकडे जा आणि त्यांना तुमच्या भोजनाची व्यवस्था
 करायला सांगा असा वर दुर्योधनानें मागितला. दुर्वासांनीं हो म्हणून आषलें

वचन खरे करण्याकरतां शतकोटि शिष्य घेऊन एक दिवस माघ्यान्हीं ते पांडवांच्या घरीं उषस्थित झाले. खान करून या म्हणून धर्मानें त्यांना सांगितल्यानंतर अवचित आलेल्या या संकटसमयीं द्रौपदीनें कृष्णाचा धांवा केला. कृष्ण आले ते भुकेले; त्यांनीं जेवण मागितलें. पण थालीला चिकटलेल्या भाजीच्या धानानें त्यांची तृप्ति झाली आणि त्यांनीं अघमर्षण करीत असतांच ब्राह्मणांना ओ येईतोपर्यंत भोजन मिळेल अशी व्यवस्था केली.

संस्कृत भारतांतल्या कथानकाचा मोरोपंतांनीं या प्रकरणांत संक्षेप किंवा विस्तार केला नाहीं. फक्त द्रौपदीच्या धाव्यांत थोडी छाटाछाट केली आणि ब्राह्मणांना बोलावून आणण्याची कामगिरी भीमाच्या ऐवजीं सहदेवावर सांपविली. मूळ कथानक जर मनोहर आणि आटपशीर असेल तर चतुर लेखक त्यांत ढवळाढवळ करीत नाहीं. सोन्याला मुलामा द्यायचा किंवा कमलघत्राला रंग चढविण्याचा जर कोणी उद्योग करील तर तो आपलें जगांत हंसें करून घेईल. पंतांना मूळ कथानकांत फेरबदल करणें आवश्यक वाटलें नाहीं, कारण हें दुर्वास ऋषींचें कथानक म्हणजे एक छोटें नाटक आहे. नाटकाच्या पूर्वार्धांत कथानकाची चढती कमान असते, त्याचप्रमाणें दुर्वासऋषि आल्यामुळें उद्भवलेली पांडवांची चिन्ता, ती दूर करायला घावून आलेले कृष्ण भुकेले आहेत हें घाहून द्विगुणित होते; आणि नाटकाच्या उत्तरार्धांत जशी कथानकाची कमान उतरत जाते तशीच कृष्ण भाजीचें पान खाऊन तृप्त झाले म्हणजे पांडवांची चिन्ता दूर होते, इतकेंच नव्हे, तर जे ऋषि पांडवांना छळायला आले होते त्यांना षळतां षळतां भुई थोडी होते, आणि ते प्रतिषर्दा 'छळ सोडूं' असा संकल्प करतात. अशा प्रकारची उलथापालथ आणि विनोदचमत्कृति नाट्यसृष्टीमध्ये नेहमीं आपल्याला पाहायला सांपडते, म्हणूनच नाटके वाचण्याकडे आणि पाहाण्याकडे सर्वांची सारखीच प्रवृत्ति दिसून येते. प्रस्तुत कथानकाचें हें मोहक, नाट्यमय अन्तःस्वरूप ओळखूनच मोरोपंतांनीं तें फेरबदल करून, खुलवून सांगावयाचा प्रयत्न केला नाहीं. यावरून त्यांच्यांत जात्याच वसत असलेली सहृदयता आणि रसिकता हे गुण व्यक्त होतात. भाषेचा आटपशीरपणा, नाटनेटकेपणा वगैरे इतरत्र दिसून येणारे मोरोपंतांच्या काव्याचे विशेष येथेंही दिसून येतात.

साशिष्यकटक, शिष्यांच्या सैन्यासह. शतकोटि शिष्य होते म्हणून शिष्यांचें सैन्य असें म्हटलें. श्रितकल्पद्रुम, आश्रितांचा, त्याचा धांवा करणारांचा कल्पवृक्ष.

कल्पवृक्षाप्रमाणें त्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण करतो. तदा, वल्ग्रहरणाच्या वेळेस, ह्रीचा, लाजेचा. शतदा, शंभर वेळां. क्षिप्र, लौकर. अंतराय, विघ्न. अंतरा, वेळाला. वेळ लागला तर, उशीर झाला तर. यमसा, यमासारखा, काळासारखा क्रूर हा मुनि. पयाचिया उता, दुधाला उत यायला. उतावेळ, घाईघाईनें. दया सत्य सुरभि, दया आणि सत्य ह्यांची कामधेनु असा श्रीकृष्ण. कामधेनु दूध देते. श्रीकृष्ण दया आणि सत्य यांचा पुरवठा करतात. कामधेनु इच्छित वस्तु प्राप्त करून देते, त्याप्रमाणें संकटानें गांजलेल्यांना कृष्ण पावतो आणि त्यांची इच्छा पुरी करतो. भक्तरूपी वत्सानीं या कामधेनूचाच धांवा करावा. आधीं, आपली चिन्ता कळविली; आवि=मानसिक दुःख, धांडा. क्षालूनि, घुळून तें, थाळी, अन्नाचें भांडें, कृष्णेसि.....जाणविली, द्रौपदीला, सत्सभेला आणि थाळीला, कृष्णाच्या अमर्याद दयेचा अनुभव आला. ऋषिभोजनाचें संकट दूर झालें म्हणून द्रौपदीला, पाण्डवांवरचें अरिष्ट दूर झालें म्हणून त्यांच्या जवळपास असणाऱ्या सज्जनांना (सत्सभेला), आणि अन्न देतां येत नाहीं अशा वेळीं आपल्याला अन्नाचा पुरवठा करतां आला म्हणून थाळीला, अशा तऱ्हेनें तिघांनाही कृष्णाची दया संकटकाळीं कशी उपयोगी पडते याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला. शाकान्न, भाजीचें पान, भाजी. सत्परिचर्यांचे जडही,.....तें, नेहमीं सज्जनांची संगति असल्यामुळें ही स्थाली-कृष्णाला भाजीचें पान देऊन-अशा संकट-समर्यासुद्धां अन्नाचा पुरवठा करायच्या आपल्या व्रताला जागली. सत्त्व, सद्गुण, धर्म, खरेपणा. यज्ञभुक्, विष्णु, यज्ञांत ऋत्विजांनीं अर्षण केलेल्या अन्नाचें सेवन करणारा. बोडवी पाणी, हात पुढें करी. शाकान्न घेण्याकरतां. कृष्णेकरवीं.....पाणि, कृष्णाला आपणच 'मी हें शाकान्न देवाला अर्षण करितें' वगैरे संकल्प सांगून तिच्याकडून पाणी सोडविलें. कृष्णानें स्वतःच सर्व केलें. प्राशुनि, भाजी खाऊन. प्रकट, उबड, मोठयानें. विश्वात्मा, सगळ्या जगाचा आत्मा जो ईश्वर. येणें, भाजी खाण्यानें. बाहुनि, हांक मारून. हटका, बोलावून आणा. अघमर्षणीं, आपलें सर्व पाष घुवून जावें म्हणून जो, स्नानाचे वेळीं मन्त्र म्हणतात तो म्हणत असतां. अयुतमित, दहा हजार ज्यांची संख्या आहे असे. गर्भिण्यापरि, गर्भिणींच्या समुदायाप्रमाणें. साजे, शोभला, उपरोधिक. जो तोही, प्रत्येक ब्राह्मण. चाळी, हलवी. यथापूर्व, पूर्वाप्रमाणें. तृप्ति ठेकर वी, तृप्तीमुळें ठेकर घायला लागला.]

[आर्या]

प्रार्थुनि धर्मै मुनि तो स्नानासि सशिष्य कटक पाठविला, ॥
 त्या संकटीं सतीनें श्रितकल्पद्रुम मुकुंद आठविला. ॥ १ ॥
 स्वमनि म्हणे ती कृष्णा, " श्रीकृष्णा ! धाव, पाव, नाश तदा ॥
 हीचा होवूं न दिला, स्मरतें मज तेंचि पावना ! शतदा. ॥ २ ॥
 तुजहुनि इतरें कोणें वारावा क्षिप्र अंतराय महा ? ॥
 दंडीलचि, साहेल न, देवा ! स्वल्पाहि अंतरा यम हा. ॥ ३ ॥
 या मुनिकोपासि जसा लागे न पयाचिया उता वेळ, ॥
 श्रीकृष्णजी ! तुम्हीं मजवरि करुनि दयाचि या उतावेळ. ॥ ४ ॥
 स्मरतांचि ये प्रभु. दया सत्य सुरभि, भक्तवत्स लागावें ॥
 कासेसि याचियाचि, त्यजुनि सकळ, याचि वत्सला गावें. ॥ ५ ॥
 येतांचि दीनबंधुप्रति कळवी ती नमूनि आधीं तें, ॥
 भगवान् म्हणे 'भुकेलों; सखि ! वाढ मला असोचि, आधीं तें. ॥ ६ ॥
 कृष्णा म्हणे, 'अहा ! वा ! वाढावें काय ? गा ! पहा, हातें ॥
 क्षालूनि घातलेंसे आतां कीं पालथें अहाहा ! तें. ॥ ७ ॥
 'आण बरें, पाहों दे,' ऐसा आग्रह करुनि आणविली, ॥
 कृष्णेसि सत्सभेसि थालास हि बहु दयाचि जाणविली. ॥ ८ ॥
 त्या पात्राच्या कंठीं स्वल्पचि शाकान्न लागलें होतें; ॥
 सत्परिचयेंचि जडही समयीं सत्वासि जागलें हो ! तें. ॥ ९ ॥
 तो यज्ञभुक् तशाही त्या शाकान्नासि बोडवी पाणी, ॥
 कृष्णेकरवीं आपण सांगुनि संकल्प सोडवी पाणी. ॥ १० ॥
 प्राशुनि म्हणे प्रकट हरि, 'विश्वात्मा देव तुष्ट हो येणें;' ॥
 हळुचि म्हणे, 'हे मुनि किति ? घेवुनि शतकोटि दुष्ट हो ! येणें ११
 कृष्णेसि म्हणे, 'बाई ! बाहुनि आणीव विप्रकटकारतें.' ॥
 ती सहदेवासि म्हणे 'जा, जी ! क्षुधित मुनिवृंद हटका तें. ॥ १२ ॥
 अघमर्षणींच तो मुनि झाला अकंठ तृप्त सहसा, जे ॥
 शिष्य अयुतमित होते, गार्भिण्यापरि त्यांहि सह साजे. ॥ १३ ॥
 जो तोहि पूर्ण चाळी विप्र यथापूर्व न वपु, ढंकर वी. ॥
 तृप्ति, प्रतिपदि 'सोडूं छळ' हा संकल्प नव पुढें करवी. ॥ १४ ॥

नरहरि

हिमालयवर्णन

[नरहरीने 'गंगारत्नमाला' नांवाचे एक काव्य लिहिले; त्यांतून अनुक्रमे ३९ ते ५६ म्हणजे एकंदर १८ श्लोक, खाली दिलेल्या उतान्यांत घेतले आहेत. विश्वामित्र ऋषि यज्ञांत उपस्थित झालेले विघ्न निवारण करण्याकरतां रामलक्ष्मणांना घेऊन घालले होते. वाटेत त्यांना भागीरथी नदी लागली. भागीरथी हें नांव ऐकून रामानें विश्वामित्रांना विचारलें कीं, गंगेच्या भागीरथी नांवाची उषषत्ति काय ? भागीरथानें तिला पृथ्वीतलावर आणली म्हणून तिला भागीरथी नांव प्राप्त झालें असें विश्वामित्रांनीं सांगितलें. पुढें त्याच अनुसंधानानें त्यांनीं भागीरथाचें कथानक सांगितलें. कपिलाच्या शाषानें दग्ध झालेल्या आषल्या ६० हजार पूर्वजांना (सगरपुत्रांना) धावन करून घेण्याकरतां राजा भागीरथानें घोर तपश्चर्या करून गंगेला पृथ्वीतलावर आणली. हिमालयांत तो तपश्चर्येला गेला तेव्हां त्यानें तेथें काय काय पाहिलें त्याचें वर्णन कवीनें खाली छापलेल्या श्लोकांत केले आहे.

हिमालयांत गगनचुंबित वृक्षांची दाट झाडी आहे. गाणाऱ्या पक्ष्यांनीं गजबजलेल्या वनांतून मन्द वारा वाहातो. कुठें तुटलेले कडे, तर कुठें धबधबे दृष्टीस पडतात. एका ठिकाणीं निर्झर वाहात असतो, तर दुसऱ्या ठिकाणीं बर्फ पाझरत असते. वाटेत चन्दनाच्या भोवतीं विळखा घातलेले सर्प, तोंडांत साष धरून आकाशांत भरारी मारणारा गरुड, रेड्याला मारून खाणारा वाघ, हत्तीवर उडी मारणारा सिंह, षोडशीं मुलें धरून वृक्षांवर उड्या मारणारीं वानरे असे अनेक देखावे दिसतात. नानाप्रकारचे तपस्वी हिमालयाच्या एकांतांत येऊन तपश्चर्या करतात. कुणी धाने खाऊन राहातात, तर कुणी वान्यावरच आषली भूक भागवतात. गन्धर्व, किन्नर, सिद्ध, देव या सर्वांची वस्ती हिमालयावर आहे.

नरहरीने केलेले हें हिमालयाचें वर्णन साधें व आटोषशीर असून तें कुठें कंटाळवाणें झालेलें नाहीं, कारण वाचकांचें चित्त हरण करणारा वैचित्र्याचा गुण त्याच्यांत षडोषडी दृष्टीस पडतो. गगनचुंबित वृक्ष, तुटलेले कडे, षोडशीं मुलांना धरून उड्या मारणारीं वानरे, हत्तीचे कळष, पाझरणारे बर्फ, एका पायावर उभे

राहून तपश्चर्या करणारे ऋषी-जें जें कांहीं रम्य आणि चमत्कृतिपूर्ण असें कवीला वाटलें त्याचें त्यानें येंथें वर्णन केलें आहे. वर्णनाची कला नरहरीला चांगली साधते. नादमय शब्दांनीं तो धबधब्याचें वर्णन करतो. (श्लोक ७, ओ. २, ३, ४); चित्रमय शब्दांनीं पाहिलेल्या दृश्यांचीं हुबेहूब चित्रे रेखाटतो (श्लो. १४, ओ. २; किंवा श्लो. १६, ओ. ३, ४). बहुधा संत्याशां विसंगत असें कांहीं लिहीत नाहीं. पक्ष्यांच्या गायनाचें, मंद वाहाणाऱ्या वायूचें तो जितक्या कौशल्यानें वर्णन करतो, तितकेंच चातुर्य त्याच्या सर्षाला तोंडांत धरून आकाशांत उडणाऱ्या गरुडाच्या किंवा चन्दनाला विळखा घालून वसलेल्या सर्षांच्या वर्णनांतही दिसून येतें. पर्वताच्या शिखरावर वसून ओरड करणारा शरभ (श्लो. १६), सर्षांच्या डोक्यांतल्या मण्यांनीं प्रकाशित झालेलीं वारुळें (श्लो. १४), अर्शां कांहीं काल्पनिक, केवळ सांकेतिक वर्णनें, त्याप्रमाणेंच तूटले (श्लो. ८) आणि शीखरावरी (श्लो. १५) अर्शां अशुद्ध रूपें सोडून दिलीं, आणि कवीच्या वर्णनकौशल्याचा, त्यांनीं उपयोग केलेल्या उत्प्रेक्षांचाच जर विचार केला तर हे १६ श्लोक आपल्याला खात्रीनेंच रमणीय वाटतील.

सगरतनय... मेले, मस्त झालेले सगराचे मुलगे कपिलऋषींच्या नयनरूपी अर्शांत जळून खाक झाले. सगर हा सूर्यवंशांतला एक प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. त्याला ६०,००० मुलगे होते. सगरानें ९९ यज्ञ करून जेव्हां १०० व्या यज्ञाला आरंभ केला तेव्हां इन्द्राला भीति वाटली कीं, हा आपल्या सिंहासनावर येऊन बसणार, म्हणून त्यानें यज्ञाकरतां सोडलेल्या घोड्याला धरून पाताळांत कपिल ऋषि तपश्चर्या करीत होते तेथें नेऊन त्यांच्याजवळ त्याला बांधून ठेवलें. सगराच्या ६०,००० मुलांनीं पृथ्वी खणून पाताळांत प्रवेश केला आणि कपिल ऋषींच्या जवळ घोडा असलेला पाहून ते कपिल ऋषींनाच चोर म्हणायला लागले. ऋषींनीं रागानें डोळे उघडून त्यांच्याकडे पाहिल्याबरोबर ते जळून खाक झाले. **शुभगति...** **स्वर्गसिंधु,** भगीरथ राजा सगराच्या कुळांत जन्मला होता, तेव्हां जळून खाक झालेल्या आपल्या पितरांना सद्गति प्राप्त व्हावी म्हणून या दयाळू भगीरथानें स्वर्गांतली गंगा पृथ्वीवर आणली. राख होऊन पडलेल्या पितरांच्या शरीरांवरून जेव्हां गंगा वाहात गेली तेव्हां त्यांचा उद्धार झाला. **स्वकांनीं,** स्वतःच्या वंशजांनीं. **परं-धाम-पदास,** मोक्षपदाला. **निजात्मजातें,** आपल्या मुलाला **वानिति,** स्तुति करतात. **अमर्त्य,** देव. **गन्धर्व,** विद्याधर, **सिद्ध,** उष.

देवांचे, लहानसहान देवांचे वर्ग. अगम्य...मानवाला, जेथे पातकी माणसाला जातांच येणार नाही. स्वपल्लुर्वे...झाडी, आकाशापर्यंत जाऊन भिडणाऱ्या झाडांच्या धानांनी आकाशावरची धूळ झाडते. पक्षिरवे, पक्ष्यांच्या मधुर आवाजांनी. देवगतीस, देवांचे स्थान, ऐश्वर्य प्राप्त करून देतात. नंदाने, नंदनवनांत. कडेलोट, कड्याच्या टोंकावरून खळखळ आवाज करीत. कडाडे, कडकड आवाज करतो. न त्या साहतां.. धडाडे, तो आवाज सहन होत नाही म्हणून पृथ्वी ओरडते. मर्दे...निघाली, मद आलेले, मस्त हत्तींचे थवे निघाले. तशा...राया पर्वतासारखी ज्यांची शरीरे आहेत असे हे हत्ती पाहिले म्हणजे (त्यांचा रंग काळा असल्याकारणाने) असे वाटते की, ढगच खाली चालले आहेत. महत्तोयशब्दे, पाण्याच्या मोठ्या प्रवाहाच्या गर्जनेने. प्रतिस्पर्धितेने, चढाओढ करण्याच्या बुद्धीने, ईर्ष्येने. त्वगस्थि, कातडी आणि हाडे. धूम्रपानीं, धूर पिऊनच राहातात. कूटतूल्य, डोंगराच्या शिखराएवढे. म्लान, निस्तेज. अग्निचे...दीसती, रात्री अग्नीसारख्या तळपत असतात. दिवसां निस्तेज, परंतु रात्री विस्तवाप्रमाणे धगधगित प्रकाश देणाऱ्या वनस्पति हिमालयांत सांघडतात. त्या मणिप्रकाशीत...कुंडली, मण्यांनी जेथे उजेड पाडला आहे अशा वारुळांत मोठाले सर्प बसले होते. सर्पांच्या डोक्यांत जो मणि असतो त्यांनी वारुळांत दिव्यासारखा उजेड पाडला होता असा अर्थ. कुंडली, सर्प. वेष्टना करुनि, वेंटाळ घालून. शरभ, हिमालयांत राहणारा सिंहाहून बलिष्ठ प्राणी; ह्याला आठ पाय असतात असे म्हणतात. वैनतेय, गरुड. खालीं...मस्तकावरी, खाली हत्तीला पाहिल्याबरोबर सिंह त्याच्या मस्तकावर उडी मारतो. सिंह हत्तीचे गंडस्थळ पाहिल्याबरोबर त्याच्यावर उडी मारतो ही एक कविकल्पना आहे. महिष, रेडा. नगीं; पर्वतामध्ये. गलीत, गळून षडलेला. निरा, पाणी.]

[श्लोक]

सगरतनय रामा मत्त होवोनि गेले ।

कपिलनयनवन्हमिाजि पोळोनि मेले ॥

शुभगति पितरांतें द्यावया दीनबंधु ।

भगिरथ नृप आणी भूवरी स्वर्गसिंधु ॥ १ ॥

भगीरथे आइकिले स्वकानीं । केले महत्पाप मर्दे स्वकानीं ॥

पिता परंधामपदास गेला । जाणोनि पुत्रे मग यत्न केला ॥ २ ॥

देवोनि राज्यासि निजात्मजाते । निघे मुनी वानिति देव ज्याते ॥
 गंगाजळाते पितरांसि द्याया । सुपुत्र ये काननि रामराया ॥३॥
 जेथे असंख्यात अमर्त्य येती । गंधर्व विद्याधर सिद्ध गाती ॥
 अगम्य जो पातकिमानवाला । हिमाचळीं त्या नरपाळ आला ॥४॥
 जेथे दिसे उंच पवित्र झाडी । स्वपल्लवे स्वर्गमलासि झाडी ॥
 कोंदाटलीं पक्षिरवे वने तीं । बोलावुनी देवगतीस नेती ॥५॥
 हिमाचळीं जें सुख देव याते । न होय ते नंदनि मंदवाते ॥
 कळेल कोणा महिमा तयाची । रामा, सुता ती गिरिजा जयाची ६
 करी व्याघ्र शब्दासि एके ठिकाणीं । कडेलोट चाले खळाळोनि पाणी ॥
 पडे ओघ खालीं जळांचा कडाडे । न त्या साहतां ती महीही धडाडे ७
 कडे तूटले एक ठायासि खालीं । मदे मत्तदंतीकदंबे निघालीं ॥
 तशा हत्तिना पाहतां शैलकाया । गमे मेघ जाती तळीं काय राया ८
 गुहेमाजि जे नीजले सिंह त्यांला । महत्तोयशब्दे गमे शत्रु आला ॥
 प्रतिस्पर्धितेने स्वये गर्जताती । तया ऐकतां श्वापदे दूर जाती ॥९॥
 तपस्वी उभे राहिले एकपार्यां । तसे बैसले नेत्र झांकोनि कांहीं ॥
 नसे मांस देहीं त्वगस्थीच राहे । दिसे एक डोयी जटाभार वाहे १०
 किती पर्ण भक्षोनियां राहताती । जितेंद्रिय कोणी सदा ब्रह्म ध्याती ॥
 किती वायुभक्षी, किती धूम्रपानी । किती देह टाकोनि जाती विमानीं
 एकठायिं ते वाहती झरे । कूटतुल्य ही बर्फ पाझरे ॥
 तूटले कडे श्वापदां नसे । मार्ग पाहतां भीति होतसे ॥१२॥
 म्लान दीवसां ज्या वनस्पती । अग्निचेपरी रात्रि दीसती ॥
 त्या मणिप्रकाशीत वारुळीं । बैसले किती थोर कुंडली ॥१३॥
 चंदनाचिये वृक्षि वेष्टना । करुनि डोलवी कुंडली फणा ॥
 जो कधीं नसे पक्षि पाहिला । नृप विलोकितां स्तब्ध राहिला १४
 पर्वताचिये शीखरावरी । शरभ बैसुनी ओरडा करी ॥
 चैनतेयही त्याच काननीं । धरुनियां उडे सर्प आननीं ॥१५॥
 खालि पाहुनी हस्ति केसरी । वरुनि घे उडी मस्तकावरी ॥
 वानरे उड्या वृक्षि मारिती । तनय घेउनी पोटीशीं किती ॥१६॥

पारिं चालतां सर्प थोरले । अजगरादि ते मत्त पाहिले ॥
 पाहि जो पुढें व्याघ्र एकला । महिष फाडुनी खात बैसला ॥१७॥
 करी तशा घोर नर्गी तपाला । भक्षोनियां शुष्क गलीत पाला ॥
 जिंकोनि सर्वेन्द्रियवृत्ति राही । कित्येक संवत्सर पी निरा ही १८

परशुरामपंत गोडबोले

दुष्यंताचे प्रजावात्सल्य

[प्रस्तुत उतान्यांतील ६ श्लोक कै० परशुरामपंत गोडबोले ह्यांच्या मराठी शाकुन्तलाच्या ५ व्या अंकांतून उद्धृत केले आहेत. कालिदासाच्या सर्वोत्कृष्ट नाटकाचे मराठीत सरस भाषांतर करून परशुरामपंत गोडबोल्यांनी निव्वळ मराठी वाचकांना निरंतर ऋणी करून ठेविले आहे.

सन १७९९ मध्ये परशुरामपंत जन्मले. १८७४ मध्ये ते कालवश झाले. परशुरामपंतांनी शाकुन्तलाप्रमाणेच मृच्छकटिक, उत्तररामचरित्र वगैरे नाटकांची भाषांतरे केली. 'वृत्तदर्पण' या नावाचे छन्दःशास्त्रावर त्यांनी एक उत्तम पुस्तक लिहिले आणि 'नवनीता'चे कर्ते म्हणून ते आबालवृद्धांस परिचित आहेत.

दुष्यन्त राजा आपली धर्मकार्ये आटपून जरा विश्रान्ति घेत होता, तो कण्व ऋषींचा निरोध सांगायला आलेले तपस्वी राजाच्या भेटीची वाट पाहत आहेत हे वर्तमान दुष्यन्ताला कळवायचा प्रसंग कंचुकीवर (अन्तःपुरांतील सेवक) आला, तेव्हां उतान्यांत दिलेले पहिले दोन श्लोक त्याने म्हटले. राजाला वर्तमान समजल्यानंतर त्याने उतान्यांतला तिसरा श्लोक म्हटला. पुढे राजा कण्वाच्या शिष्यांना भेटायला चालला असता वारंते त्याच्या स्तुतिषाठकांनी म्हटलेले तीन श्लोक ऐकतो. उतान्यांतले शेवटले ३ श्लोक ते हे स्तुतिषाठकांचे श्लोक.

राजाला विश्रान्ति नाही, स्वतःच्या मुलाप्रमाणे तो प्रजेचे बालन करतो. राज्य मिळाले तरी ते रक्षण करायची चिन्ता लागल्यामुळे त्याचे कष्ट चुकत नाहीत. स्वतःचे सुख बाजूला ठेवून राजा लोकांची सेवा करतो. अनीतीच्या मार्गाने

जाणान्यांना तो दण्ड करतो. प्रजाजनांमधली भांडणे मिटवितो आणि त्यांचा खरा सोयरा जर कोणी असेल तर तो राजाच होय.

आपल्या शाकुन्तलाच्या प्रस्तावनेत परशुरामपंतांनी असे सांगितले आहे की, हे भाषांतर यथामति केले आहे. ह्यांत अर्थाविषयी आणि शब्दाविषयी चुक्या पुष्कळ असतील. संस्कृत शाकुन्तलातील प्रत्येक कल्पना गोडबोल्यांनी मराठीत आणली असे नाही. महत्त्वाच्या कल्पनांचे, विचारांचे ते भाषांतर करायला चुकत नाहीत. परंतु त्यांच्या वाणीच्या प्रवाहांत एकादी महत्त्वाची कल्पना राहूनही जाते. उदाहरणार्थ, चौथ्या श्लोकांत मुळांतली 'वृत्तिरेवं विधैव' ही कल्पना राहून गेली आहे. तशीच तिसऱ्या श्लोकांतली तिसरी ओळ देते नृपास सुखदुःखहि राज्य तैसें— हे 'नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय' या ओळीचे वरोबर भाषांतर नव्हे. पण गोडबोल्यांच्या भाषांतरांत असा एखादा ठळक दोष असला तरी त्यामुळे वाचकाचा विरस होत नाही. परशुरामपंतांची वाणी साधी, सरळ, पण मोहक आहे. तिच्यांत विद्वत्तेचा भरवपणा नाही. प्रसाद आणि अस्खलित प्रवाह हे तिचे दोन मुख्य गुण. सरोवराच्या पृष्ठावर वान्याने उत्पन्न केलेल्या लहरी जशा परस्परांत विसरून जातात, त्याप्रमाणेच परशुरामपंतांच्या श्लोकांत ओळीत ओळी लय पावतात. काव्यांत इतका प्रसाद आणि 'स्वभावभूयिष्ठ माधुरी' असल्यानंतर एखादा दोष असला तरी त्याच्याकडे कोणाचे लक्ष जात नाही.

खळती, थांबत नाहीत. पवन, वारा. भूभार...मस्तकांहीं, अहोरात्र पृथ्वीचा भार शेष आपल्या डोक्यांनी उचलून धरतो. शेष, सर्पांचा राजा, त्याला हजार डोकी आहेत. विश्रम, विसावा. कुळांत, थव्यांना. हिमस्थळांत, थंड, गार अशा जागेत. राजाला प्रजेच्या अन्नवस्त्राची चिन्ता वाहावी लागते, हर्तीच्या टोळीचा जो नायक असतो त्याला आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्या हर्तीच्या कळपाला जेथे त्यांच्या अन्नपाण्याची व्यवस्था असते तेथे घेऊन जावे लागते. लब्धार्थ...जैसें, राज्य मिळाले म्हणजे उत्कण्ठा शान्त होते. पण हातांत धरलेल्या छत्रांचे रक्षण करायला जसे प्रयास पडतात आणि सर्व श्रम दूर करण्याचे सामर्थ्य तिच्यांत नसते, तसेच राज्याचे रक्षण करायला प्रयास पडतात, आणि फार श्रम दूर करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यांत नसते. निरभिलाष, इच्छा न ठेवतां. खरताप घेतो, तीव्र ऊन सहन करतो. सानथोरी...समत्वाला, लहानमोठ्यांशी सारखाच वागतोस.]

[श्लोक]

घोडे कधीं न खळती रविच्या रथाचे ।
उलंघितो पवन भाग सदा नभाचे ॥
भूभार शेष धरि संतत मस्तकांहीं ।
राजास विश्रम तसा क्षणमात्र नाहीं ॥ १ ॥

स्वापत्यतुल्य सुखवूनि निजप्रजेतें ।
एकांत सेवित असे नृप शांत चित्तें ॥
रानांत हिंडवुनिया अपुल्या कुळातें ।
जातो जसा गज थकोनि हिमस्थळातें ॥ २ ॥

लब्धार्थ शांत करि उत्सुकता मनाची ।
चिंता मनांत उभवी परिपालनाची ॥
देतें नृपास सुखदुःखहि राज्य तैसें ॥
छायार्थ छत्र धरिलें स्वकरांत जैसें ॥ ३ ॥

होवोनि तूं निरभिलाष निजां सुखांसी ।
लोकांनिमित्त सतत श्रम भोगितोसी ॥
जैसा तरू निजशिरीं खरताप घेतो ।
छाया निजाश्रित जनास सदैव देतो ॥ ४ ॥

कुमार्गानें चालती जे तयांला ।
करुनि शासन लाविशी सुमार्गाला ॥
कलह तोडुनि तूं देशि शांततेला ।
सानथोरीं दाविशी समत्वाला ॥ ५ ॥

संपदा बहू आलियावरी । आप्तसोयरे येति त्या घरीं ॥
लोकबंधु तूं होसि वा खरा । नाहिं वा जना अन्य सोयरा ॥६॥

कृष्णशास्त्री चिपळुणकर

शुकान्योक्ति

[शुकान्योक्तीचे हे चार श्लोक कै० कृष्णशास्त्री चिपळुणकरांच्या 'पद्यरत्नावली'तून घेतले आहेत. शास्त्रीबुवांनी स्वतःच सांगितले आहे की, 'सुभाषित शाङ्गधर' नांवाच्या संस्कृत ग्रन्थांत दिलेल्या श्लोकांच्या आधारे ही अन्योक्तीचीं षड् त्यांनी रचलीं. चित्रशाळेने छापलेल्या अलीकडच्या 'पद्यरत्नावली'च्या आवृत्तीवरून खाली दिलेले चार श्लोक छापले.

प्रसिद्ध विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांचे वडील, कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, सन १८२४ साली जन्मले. संस्कृताचे त्यांचे अध्ययन उत्तम होतेच, पण पुढे ते इंग्रजी शिकले. 'साक्रेतिसाचे चरित्र', 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी', वगैरे ग्रन्थ त्यांनी लिहिले. शास्त्रीबुवा १८७८ मध्ये वारले.

षोडशाला मधुर वाणीची देणगी आहे, षण त्यामुळेच त्याला विजय्यांत जन्म काढावा लागतो. घडीघडी रानावनांत काढलेले स्वतन्त्रतेचे दिवस त्याला आठवतात. बोके इकडे तिकडे फिरताहेत, कावळ्यांनी सारखी कटकट चालविली आहे, तेव्हां बा शुका, तूं मौन धरणेच शहाणपणाचे होईल.

या दुष्ट जगांत गुणांची धार ख थोड्या लोकांना असते. पुष्कळ वेळां गुणांमुळे सुख न होतां दुःख मात्र होते. स्वतन्त्रतेची भाजीभाकरी मनुष्याला जास्त प्रिय असते. घरदास्यांत राहून रोज खायाला मुवामिठाई आणि राहायला राजवाडा, अशी व्यवस्था असली तरी काय उपयोग ! जगांत अचरट माणसें सारखी वटवट करीत असतात. सद्गुणी माणसाने दुर्जनांघासून दूर असावे. शुकाला उद्देशून जरी हे श्लोक लिहिलेले असले, तरी त्यांत आतां सांगितलेले सामान्य विचारच व्यक्त करायचा कवीचा उद्देश असल्यामुळे, त्यानें आपल्या श्लोकांना अन्योक्ति हें नांव दिलें. अन्योक्तीमध्ये एकाद्या अप्रस्तुत गोष्टीचे वर्णन करून आपल्या मनांत असलेली प्रस्तुत गोष्ट सुचवायची असते, हें काम कवीनें येथें उत्तम धार घाडले आहे, असें म्हणायला हरकत नाहीं.

कृष्णशास्त्री चिपळुणकरांच्या अन्योक्तींना संस्कृत श्लोकांचा आधार असला

तरी चिपळुणकरांनीं नुसतें शब्दाला शब्द ठेवून भाषांतर केलेलें नाहीं. मुळांतले कांहीं शब्द व कल्पना गाळून त्यांनीं आपले स्वतःचे शब्द आणि कल्पना श्लोकांत घातल्या आहेत. शब्दांची निवड, अर्थगाम्भीर्य, नोटनेटकी रचना, वृत्ताची ठेवण, इत्यादि गोष्टींकडे लक्ष पुरवून शास्त्रीब्रुवा कसोशीनें काव्यरचना करतात. त्यांच्या काव्यांत जशी त्यांच्या विद्वत्तेची, चातुर्याची, तशीच त्यांच्या गम्भीर स्वभावाची, भारदस्तपणाची षण ओळख पटते.

हिरेजडित...कनकपंजरीं, सुंदर, सोन्याच्या रत्नखचित पिंजऱ्यांत. अहर्निश, रात्रंदिवस. स्वतंत्र वनवृत्तिच्या, मोकळेपणानें रानांत फिरण्याच्या. परिसुनि, ऐकून. पामरां, नीच, हलकट लोकांना. करीत...दाहा, काव काव करून लोकांच्या कानांना धाडा देतो, कटकट करून त्यांना संताप आणतो. निमुट, शान्त. मोठें, कमीपणाचें विशेषण (चिपळुणकर).]

[श्लोक]

तुझी वाणी कोणी म्हणति गुण हा अद्भुत असे, ।
मला वाटे मोठा तुजजवळ हा दोषच वसे, ॥
शुका, तीच्या योगें सतत पिंजऱ्यामाजिं पडशी, ।
गड्या, स्वातंत्र्याच्या अनुपम सुखां सर्व मुकशी. ॥१॥
फळें मधुर खावया असाति, नित्य मेवे तसे, ।
हिरेजडित सुंदरीं कनकपंजरींही वसे, ॥
अहर्निश तथापि तो शुक मनांत दुःखें झुरे, ।
स्वतंत्र वनवृत्तिच्या घडिघडी सुखातें स्मरे. ॥ २ ॥
बळकट पिंजराही तूज नाहीं बसाया, ।
फिरति बहुत बोके द्राड भारी घरीं या, ॥
परिसुनि तव वाणी पामरां सौख्य नाहीं, ।
म्हणुनि दिवस कांहीं मौन सेवून राही. ॥ ३ ॥
बसुनि उपवनीं या जावरी कावळा हा ।
करित कटकटीनें लोककर्णांस दाहा, ॥
वस निमुट, शुका, तूं तावरी स्वस्थ कोठें; ।
कमीपण गुणवंता काय मौनांत मोठें ? ॥ ४ ॥

नारायण वामन टिळक

वसन्तवर्णन

[ख्रिस्तवासी नारायण वामन टिळकांच्या चिरंजीवांनीं प्रसिद्ध केलेल्या त्यांच्या वडिलांच्या कवितासंग्रहांतून खाली दिलेल्या दोन कविता घेतल्या आहेत. अलीकडच्या ५०।६० वर्षांत ज्या महाराष्ट्रकर्वींनीं इंग्रजी कविगीतांचा (Lyrical Poetry) संप्रदाय मराठींत रूढ केला, मराठी काव्यरचनेला नवीन वळण दिलें आणि तिचे पूर्वीचे स्वरूप पार बदलून टाकलें, त्यांत टिळकांची गणना प्रामुख्याने केली पाहिजे. काव्यप्रदेशांत क्रान्ति घडवून आणणाऱ्या कर्वींत जरी बंडाचा झेंडा टिळकांनीं उभारला नसला, तरी ते बंडखोरीच्या चळवळीचे एक पुरस्कर्ते होते यांत शंकाच नाही. काव्यप्रदेशांत झालेल्या या क्रांतीचा पहिला परिणाम म्हणजे काव्याच्या विषयांत दिसून येणारा फरक होय. भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, नाममाहात्म्य, वगैरे पूर्वीच्या काव्याचे विषय असत; फुलें, मुलें, गाणारी बाला, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक सुधारणा, स्वतःच्या आशानिराशा, केवळ सृष्टिविषयक वर्णने, इत्यादि आधुनिक कवितेचे विषय होत. पूर्वीची कविता निवृत्तिपर असे, सध्यांची कविता प्रवृत्तिपर आहे.

कविवर्य टिळक १८६५ मध्ये जन्मले. तरुणपणाच त्यांनीं ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला, पण मराठीचा अभिमान सोडला नाही. टिळकांना संस्कृत चांगलें येत होतें आणि इंग्रजी कवितेचाही त्यांना वराच नाद होता. 'सुशीला', 'वनवासी फूल', 'रानांत पडलेलें फूल', 'लेकरांची जिज्ञासा', वगैरे लहानमोठी कविगीते टिळकांनीं रचलीं. 'अभंगांजली' नांवाच्या त्यांच्या काव्यांत कवीच्या अन्तःकरणाची तळमळ दिसून येते.

वसन्तऋतु म्हणजे सृष्टिदेवीची करमणुकीची घटका. नवे पक्षी, झाडाला फुटणारी नवी पालवी, गाणारे पक्षी, ताल धरणारे झरे, मन्द सुगंधित इकडून तिकडे वाहाणारा वारा, आनन्दी भ्रमर, अशी वसन्तऋतूची शोभा पाहून, वसन्तऋतु सृष्टीची करमणुकीचा घटकाच, असें खास वाटतें. नाहींतर हा काव्यांतला प्रसाद, मनोभावनारूपी आरशांतलें स्मित, किंवा केवळ सुखाचा अनुभव, असेंही त्याला म्हणतां येईल.

वसंतऋतूच्या या वर्णनांत भावनेचा उद्रेक सांपडेल, तसेंच तें विचारसौन्दर्यानें नटलें आहे, आणि रचनासौष्टव हा त्याचा तिसरा विशेष होय. उमलणारीं फुलें, झाडांना फुटलेली पालवी, गाणारे पक्षी, इत्यादि सृष्टीतील मनोहर देखावे पाहून टिळकांचें हृदय उचंबळून येतें आणि ते त्या देखाव्यांचें रसभरित वर्णन करतात. वर्डझ्वर्थ, शेली, कीट्स वगैरे सृष्टिसौंदर्याचे भोक्ते इंग्रजी कवि, वसन्तऋतूची अभिनव शोभा पाहून, निसर्गाचें कौतुक करतात, उल्हासित मनानें सृष्टिदेवतेबरोबर हंसतात, खेळतात. सृष्टिवर्णनाचा हा प्रकार आपल्या मराठी काव्यांत इंग्रजी कवितेचा चांगला परिचय असलेल्या, टिळक, केशवसुत, वगैरे कवींनीं रुढ केला असें म्हणायला हरकत नाही. प्रस्तुत वसन्तवर्णनांत टिळकांनीं लता, फुलें, नवीं पांखरें, इत्यादि वसंतऋतूतील मुख्य मुख्य गोष्टींचा उल्लेख करून, प्रत्येक गोष्टीला उषमेची किंवा उत्प्रेक्षेची जोड दिली आहे (नवीं पांखरें, नभांतलीं फुलें, नवीं फुलें, आकाशांतले तारे, वायु, यजमान). वर्णनाचा प्रत्येक भाग ठाकठिकीनें, नीटनेटकेपणानें, जागच्याजागीं वसविण्यांत, टिळकांचें रेखांव, कोरीव, कलाकौशल्य दिसून येतें. ही कविता म्हणजे एक लांबच लांब रूपक आहे, पण तिच्या निरनिराळ्या अंगांची केलेली जडण पाहून एखाद्या जडावाच्या दागिन्याची आठवण होते.

घडी, घटका, वेळ. नवाभरणमण्डिता, नव्या अलंकारांनीं सजलेले वृक्ष आणि लता. नवी पालवी, फुलें, हेच अलंकार. स्फूर्ति, उत्साह. मिति, गणना, माप. कपोत केकी, पारवे आणि मोर. ताल झरे धरती, झुळझुळ वाहणाऱ्या झऱ्यांचा मंजुळ शब्द म्हणजे त्यांनीं पारवे आणि मोर गात असतांना धरलेला तालच, जणूं काय ते टाळ्याच वाजवताहेत. यजमान...संचरे, ज्याप्रमाणें घरीं बोलावलेल्या पाहुणेमंडळीची विचारपूस करण्याकरतां घरचा यजमान इकडे तिकडे येरझारा घालीत असतो, तसा वारा इकडेतिकडे सर्व दिशांनीं वाहात होता. मुदित, आनन्दित. सकलश्रमविरती, सर्व प्रकारच्या कष्टांपासून झालेली सुटका. हें मूर्तविनोदन...संगत, सृष्टिदेवतेबरोबर असलेली हंसणारी, खेळणारी, चालतीवोलती करमणूक, जणूं काय सृष्टिदेवतेची मैत्रिणच. हें मनो-भावना...स्मित, मनोभावनारूपी आरशांत झळकणारें मूर्तिमंत हास्यच. आपल्या अन्तःकरणांत विलसणारें हास्यच वसन्ताचें रूप घेऊन बाहेर षडलें आहे. मूर्तिमंत आनन्दच. हा प्रसाद.. कविसम्मत, सर्व कवींनीं मान्य

केलेली काव्यांतली सुबोधताच, मूर्तिमंत प्रसाद. नर....सुखभुक्ति, मनुष्य-जातीवर परमेश्वराची दयाच, परमेश्वरांनी कृपा करून दिलेला निर्भेळ सुखाचा आनन्द. आपल्या इतर सुखांमध्ये दुःखाची थोडी तरी छटा असते, वसंतऋतु म्हणजे निर्भेळ सुखाचा अनुभव.]

वसन्त ज्या म्हणती, ।

सकल जन, वसन्त ज्या म्हणती, ॥

ती सकल सृष्टिची करमणुकीची घडी मला दिसती ! ॥ध्रु०॥

नवीं नवीं येती, ।

पांखरें, नवीं नवीं येती, ॥

हीं फुलें उधळिती कुणी नभांतुन जणुं वाऱ्यावरतीं ! ॥

तरुवल्ली दिसती नवाभरणमण्डिता, ॥

ये स्फूर्ति पिकादिक गानकलापण्डितां ! ॥

वनिं करमणुकीस्तव जमती वनदेवता; ॥

हर्षा नाहिं मिती, ।

खरोखर, हर्षा नाहिं मिती ! ॥

हे कपोत, केकी नर्तन करिती, ताल झरे धरिती ! ॥१॥

नवीं फुलें फुलती, ।

वसन्तीं, नवीं फुलें फुलती, ॥

जणुं तारे उतरून करमणुकीस्तव धरणीवर येती ! ॥

यजमान निमंत्रितजनीं जसा वावरे, ॥

हा मंद सुगन्धित वायु तसा संचरे, ॥

इतरांस सौख्य जें तें याचें सुख खरें ! ॥

भ्रमर मला म्हणती, ।

मुदित हे, भ्रमर मला म्हणती—

‘श्रे ! वसन्त आहे तोंवर करुं ये आपण गुणगुण ती’ ! ॥२॥

सकलश्रमविरती, ।

खरी ही, सकलश्रमविरती, ॥

हा वसन्त म्हणजे पुन्हां सांगतो करमणूक नुसती ! ॥

हैं मूर्तविनोदन सृष्टिसर्वे संगत, ॥

हैं मनोभावनादर्शामधलें स्मित ! ॥

हा प्रसाद काव्यामधला कविसम्मत, ॥

ही सृष्टीवरतीं, ।

खरोखर, ही सृष्टीवरतीं ॥

नरनारींवरतीं कृपा प्रभूची केवळ सुखभुक्ति ! ॥३॥

वृक्षान्योक्ति

[फुलें आलीं, त्यांच्या मधुर रसानें आणि सुवासानें मानवांना आनन्द दिला. फळें आलीं, त्यांनीं षड्यांची भूक दूर झाली. फुलें, फळें संवर्लीं, तेव्हां छायेनें दमलेल्यांना आनन्द दिला. फुलें, फळें, पानें कांहीं उरलें नाहीं, अशा स्थितींत देहाचे तुकडे करून दुसऱ्याला उषयोग व्हावा, म्हणून अग्निकुंडांत उडी घेतली. सदा सर्वकाळ परहिततत्पर असा तुझ्यासारखा साधु, हे वृक्षा, लक्षावाधि माणसांत सांपडणार नाहीं.

वृक्षान्योक्तीच्या चार श्लोकांत जरी वृक्षाच्या चरित्राचें आणि चारित्र्याचें वर्णन केलें आहे, तरी वृक्षाचें पांघरूण घेऊन कवीला सज्जनांच्या परोपकारव्रताचें वर्णन करावयाचें असल्यामुळें, त्यानें आपल्या काव्याला अन्योक्ति हें नांव दिलें. कोणीं लालनपालन केलें, स्तुति केली म्हणजे त्याच्याकरतां देह शिजवायचा असें नव्हे, तर कोणीं मारलें, झोडलें, तरी अपकाराची फेड उषकारांनींच करावची—
Overcome evil with good—अशी ही पवित्रशास्त्राची शिकवण सत्पुरुषांच्या आचरणांत आपल्या प्रत्ययास येते. ज्ञानेश्वरांनीं म्हटल्याप्रमाणें 'जो खांडावया घाव घाली । का लावणी जयानें केली । दोघां एकची साउली । वृक्ष दे जैसा ॥'—
हें सज्जनांचें ब्रीद तुकाराम, रामदास वगैरे आपल्या संतजनांनीं अखंड चालविलें. टिळकांच्या श्लोकांतल्या विचारांत नावीन्य नाहीं, परंतु विचार सामान्य असला तरी वृत्ताची अनुकूलता, मनोहर पदवाक्यरचना, अनुप्रास, इत्यादि सामुप्राच्या साहाय्यानें सर्वांना परिचित असलेले विचार सजवून सांगितले म्हणजे त्यांची कांहीं विशेष शोभा दिसते. काव्यांतील विचारांपेक्षां कवीच्या कळाकुसरीचेंच आषण कौतुक करतां.

मधुतर, फारच गोड. अली, भ्रमर, भुंगे. झाले...रसपानें, फुलांतला

रस पिऊन आनन्दित झाले. संतर्पीलें, (मधुर वासानें) संतोष दिला. परहितपरां...प्रभु, परोपकार करणारांचा तूं राजा, नेता, मार्गदर्शक. विविध-विहगाली, निरनिराळ्या जातींच्या पक्ष्यांचा मेळा, जमाव, थवा. वदति... गडे, वा मित्रा, हे पक्षी तुला आशीर्वाद देतात. स्वधन, स्वतःजवळ असलेली पुष्पफलांची संपत्ति. मति...खरी, तुझें मन खरोखरीच फार मोठें आहे, कारण तूं शत्रूंवर उपकार करतोस. आतप, जन. विसावा.. तरी, फळें नसली तरी दमलेल्यांना विसावा देतोस. निजांगाचीं...साधो, दुसन्यावर उपकार करण्यासाठी हे साधुवृक्षा, तूं भयंकर कुन्हाडीने आपल्या शरीराचे तुकडे तुकडे करून घेतोस. जळाऊ लाकूड म्हणून लोकांना शरीराचे तुकडे करूं देतोस. ज्वलद्... पडशी, पेटलेल्या चुलीत पडतोस. तुझ्या...नरा, माझ्यासारख्या सामान्य माणसाला तूंच गुरु व्हायला योग्य आहेस.]

[वृत्त-शिखरिणी]

फुलें आलीं नामी मधुतर रसें पूर्ण भरलीं, ।
 सुवासें सौंदर्यें अनुपम जगामाजि ठरलीं. ॥
 अली आले, झाले सुदित रसपानें तरुवरा, ।
 नरां संतर्पीलें परहितपरां तूं प्रभु खरा ! ॥१॥
 फळें आलीं, आली विविधविहगाली तुजकडे, ।
 क्षुधा तीची गेली, वदति तुज आशीर्वच, गडे ॥
 कुणी काठी हाणी, कुणि दगड टाकी तुजवरी ।
 तरी सर्वा देशी स्वधन; मति मोठी तव खरी. ॥२॥
 फळें गेलीं; आतां सहुनि सगळा आतप शिरीं, ।
 विसावा श्रांताला निरविसि जरी निष्फळ तरी, ॥
 फळें, पणें, पुष्पें सकल तव तें वैभव सरे, ।
 तरी तूझें, वृक्षा, परहित सरे ना ! परि उरे ॥३॥
 निजांगाचीं खांडें भयंकर कुठारें करविशी, ।
 परासाठीं साधो, ज्वलदनलकुंडांत पडशी ! ॥
 अहा, वृक्षा, लक्षावधि जनसमूहीं न दुसरा !
 तुझ्या ऐसा साधू, मजसम गुरु तूं लघु नरा ॥४॥

केशवसुत

रांगोळी घालतांना पाहून

[केशवसुतांच्या कनिष्ठ बंधूनीं प्रसिद्ध केलेल्या त्यांच्या कवितासंग्रहाच्या तिसऱ्या आवृत्तीतून प्रस्तुत कविता घेतली. कवीच्या हस्तलिखितांवरून चित्रशाळेंने छापलेली एवढीच आवृत्ति सध्यां उपलब्ध आहे; तिचा कविता छापतेवेळीं उपयोग केला.

केशवसुतांचा जन्म शके १७६६ म्हणजे इसवी सन १८६६ मध्ये झाला. कृष्णाजी केशव दामले हे त्यांचे सवध नांव. केशवसुतांचे शिक्षण कसेबसे प्रवेश-परीक्षेपर्यंत जाऊन पोचले. त्यानंतरची त्यांच्या आयुष्याची सर्व वर्षे शाळा मास्तरची नौकरी करण्यांत गेली. धारवाड हायस्कूलमध्ये नौकरी करीत असतांच ते हुबळीस गेले. तेथेच त्यांना प्लेग होऊन ते १९०५ मध्ये निवर्तले.

केशवसुतांनीं एकंदर १३०-१३२ लहान लहान कविता लिहिल्या. या कवितांचे इंग्रजी कविगीतांशीं वरेंच साम्य आहे, कारण वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स, इत्यादि इंग्रजी कवींनीं लिहिलेल्या काव्यांचा केशवसुतांनीं चांगला अभ्यास केला होता. इंग्रजांत जरी अशीं छोटेखानीं काव्ये लिहिण्याचा प्रघात जुना असला, आणि अशा प्रकारचे काव्य केशवसुतांच्या आधीं कोणी थोडेफार लिहिले असले तरी, केशवसुतांनीं कविगीतांतील जिवंत तेज पहिल्यानेच महाराष्ट्राला षटवून दिले, असे म्हणणे गैरवाजवी होणार नाही. कविगीताची (Lyric) रचना आटोपशीर आणि प्रमाणशीर असते. एखादी भावना, एखादा विचार, एखादा प्रसंग, एखादे दृश्य, हे कविगीताचे विषय होत; आणि कविगीतांतल्या विचाराचा किंवा विकाराचा आविष्कार, आरंभ, मध्य व शेवट अशा क्रमानेच झालेला असतो. उत्तम कविगीताला अलंकार, मधुर शब्द, मधुर वृत्त, इत्यादिकांची जोड पाहिजे.

जे प्रसंग आपण दररोज पाहातो त्यांची शोभा आपल्याला दिसेनाशी होते. डोळस असून जगांत आपण अंधळ्यासारखे वावरतो. परिचयाचे दाट कीट आपल्या डोळ्यांवर चढलेले असते, ते दूर करून हरहमेश घडणाऱ्या प्रसंगांत असलेला गम्भीर अर्थ स्पष्ट करून आपल्या मनावर ठसवायचा हे एक कवीचे मुख्य कार्य आहे. वर्डस्वर्थ कवीनें तर आपल्या काव्याचे मुख्य ध्येय म्हणून ते आपल्यापुढे ठेविले होते.

केशवसुतांनीं वर्डझ्वर्थची कविता चांगली वाचली होती आणि त्यांना वर्डझ्वर्थचें म्हणणें षटलें होतें, याचें प्रस्तुत कविता एक प्रमाण होय. काळजी-पूर्वक सारविलेलें अंगण आणि त्यांत काढलेल्या रांगोळीच्या आकृति आषण नेहमींच वाहातो, षण या आकृति आणि आकृति काढणाऱ्या मुलीची तल्लीनता वाहून, आकृतींनीं सुचविलेला गम्भीर अर्थ मनांत आणून, सर्व वृत्तान्त एकाद्या लहान कवितेंत समाविष्ट करण्याचें भाग्य एकट्या कवीलाच लाभतें. संवेदन तीव्र असलें कीं, सामान्य प्रसंगाची शोभा ध्यानांत यायला वेळ लागत नाहीं. कल्पनाशक्तीचे साहाय्यानें सामान्य प्रसंगांतील गम्भीर अर्थ सहज ओळखतां येतो. केशवसुतांचें संवेदन तीव्र होतें, म्हणून बालाकांच्या प्रभेची ती भगिनी वाहून त्यांचें हृदय शुद्ध भावनेनें भरून आलें. त्यांना कल्पना-शक्तीची देणगी होती, त्यामुळें आदित्य, गोष्पद, सारस, पुष्पे, अशा आकृति वाहून त्यांनीं सुचविलेलीं उज्ज्वलता, धावित्र्य वगैरे तत्त्वे त्यांच्या ध्यानांत आलीं. भावनेची उत्कटता, विचाराचें गाम्भीर्य, कल्पनेची भरारी, आटपशीरषणा, मोहक शब्द आणि अलंकार, इत्यादि गुण प्रस्तुत काव्यांत एकवटले असल्यामुळें कवि-गीताचा एक उत्कृष्ट नमुना असें त्याचें वर्णन द्यायला हरकत नाहीं. कवितेचें तात्पर्य शेवटल्या श्लोकांत व्यक्त करून दाखविलें आहे, हा रांगोळीवरच्या काव्याचा मुख्य दोष होय. कीटस्नेनें म्हटलें आहे: 'We hate poetry that has a palpable design upon us. Poetry should be great and unobtrusive.'

संमार्जिलें, सडा घातला होता. बालाकें, सकाळच्या सूर्यानें. वितरली, षसरली होती. नेत्रोत्सवा, डोळ्यांना आनंददायक. तीची...पातली, सकाळच्या कोमल सूर्यप्रभेची जणूं काय बहीणच अशी ती शुभमुखी बाला दारा-जवळ आली. स्वास्तेक, एक शुभसूचक चिन्ह, आकृति. आलेखिलें, काढलें. गोष्पद, गाईचें षाऊळ. पद्मे, बिल्वदळें, कमळें, बेलाचीं षानें. सुधें, मंगल, शुभसूचक. गेला...मदभ्यंतरीं, सात्त्विक, षवित्र, आनन्दानें माझें अन्तः-करण भरून गेलें. देवी...पावना, त्याचप्रमाणें पूज्य, षवित्र देवता. अन्तर्दृष्टि-पुढोनियां सरकल्या, माझ्या डोळ्यांपुढून भराभर गेल्या; मनांतल्यामनांत मी त्या वाहिल्या. स्वर्भूसंग...नसे, पृथ्वी आणि स्वर्ग इतक्या थोड्या अंतरावर, अगदीं जवळजवळ आलेले, त्यांत, म्हणजे काव्यांत आणि चित्रांत दिसणार नाहींत. अंगणांत काढलेल्या रांगोळींत मात्र पृथ्वी आणि स्वर्ग अगदीं जवळजवळ एक-

मेकाला भिडताहेतसे दिसतात. रांगोळीच्या आकृति, निरनिराळीं षावित्त, स्वर्गांतच
 ळ्यांची वस्ती आहे, अशीं तत्त्वे सुचवितात. सूर्याची आकृति, दिव्यत्व सुचविते,
 सारसे (कमले) शोभा सुचवितात, चक्र विष्णूचे सान्निध्य सुचविते, म्हणूनच
 स्वर्भूसंगम येथे झाला, स्वर्गाचा प्रत्यक्ष देखावा येथे दिसतो, (स्वर्गसमक्षता
 प्रगटते), असे कवि म्हणतो. तत्त्वे...या, तुझ्या या अंगणांतल्या स्वर्गांत,
 हीं सर्व मंगल तत्त्वे आनंदाने क्रीडा करतात. उपचारिका, सेविका. कृती,
 धन्य. किलिमिष, षाष. सांकडीं, संकटे. मांगल्य, षावित्र्य. उदात्त, श्रेष्ठ.
 आशय, अर्थ.]

[वृत्त—शार्दूलविक्रीडित]

होते अंगण गोमये सकलही संमार्जिले सुन्दर, ।
 वालाके अपुली प्रभा वितरिली नेत्रोत्सवा त्यावर; ॥
 तीची जी भगिनी अशी शुभमुखी दारीं अहा पातली, ।
 रांगोळी मग त्या स्थलीं निजकरे घालावया लागली. ॥१॥
 आधीं ते लिहिले तिनें रविशशी, नक्षत्रमाला तदा, ।
 मध्ये स्वस्तिक रेखिले, मग तिनें आलेखिले गोष्पदां, ॥
 पद्म, बिल्वदले, फुले, तुळसही, चक्रादिके आयुधे ।
 देवांचीं लिहिलीं; न ते वगळिले जे चिन्ह लोकीं सुधे. ॥२॥
 होती मंजुल गीत गात वदनीं अस्पष्ट कांहीं तरी, ।
 गेला दाटुनि शान्त तो रस अहा तेणे मदभ्यंतरीं; ॥
 तीथे, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तशा पावना ।
 अन्तर्दृष्टिपुढूनियां सरकल्या, सन्तोष झाला मना ! ॥३॥
 चित्रे मीं अवलोकिलीं रुचिर जीं, काव्ये तशीं चांगलीं, ।
 त्यांहीं देखिल न स्मरेचि इतुकी मद्बृत्ति आनन्दली; ॥
 लीलेने स्वकरे परन्तु चतुरे ! तूं काढिल्या आकृती, ।
 त्या या पाहुनि रंगली अतिशये आहे मदीया मति. ॥४॥
 रांगोळींत तुझ्या विशेष गुण जो आर्ये ! मला वाटतो, ।
 स्पष्टत्वे इतुक्या अशक्य मिळणे काव्यांत चित्रांत तो; ॥

स्वभूसंग असा तयांत इतक्या अल्पावकाशीं नसे-।
 कोणीं दाखविला अजून, सुभगे ! जो साधिला तूं असे. ॥५॥
 आदित्यादिक आकृती सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल ।
 तैसैं स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामांतिल; ॥
 पावित्र्याप्रत गोप्पदें, तुळसही; शोभेस हीं सारसैं, ।
 पुष्पें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्वारीं हरी या असे ! ॥६॥
 तत्त्वं मंगल सर्वही विहरती स्वर्गीं तुझ्या या, अये ।
 आर्ये ! तूं उपचारिकाच गमसी देवी तयांची स्वयें; ॥
 नातें स्नेह, निदान ओळख जरी येथें मला आणित्ती ।
 होतां मी तर पाद सेवुनि लुझे रम्य स्थळीं या कृती ! ॥७॥
 चिन्तीं क्लिप्तिया ज्याचिया वसतसे ऐशा जनालागुनी ।
 या चिन्हांतुनि हा निषेध निघतो आहे गमे मन्मनीं:-॥
 “ जा मागें अपुल्या, न दृष्टि कर या द्वाराकडे वांकडी, ।
 पापेच्छ्वरि हें सुदर्शन पहा आणिल कीं सांकडीं !” ॥८॥
 “ आहे निर्मल काय अन्तर तुझें ? मांगल्य कीं जाणसी ? ।
 लोभक्षोभजयें उदात्त हृदयीं व्हायास कां इच्छिती ? ॥
 ये येथें तर, या शुभाकृति मनीं घे साच अभ्यासुनी. ।
 आर्ये, स्वागत हें निघे सरल या त्वल्लेखनापासुनी. ॥९॥
 साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे, ।
 नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आंधळे ! ॥
 रांगोळी वधुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणें, ।
 कोठें स्वर्गसमक्षता प्रगटते हें नेहमीं पाहणें ! ॥१०॥

सृष्टि आणि कवि

[मी एकटा फिरतो, रानांतलीं फुलें वेंचतो, म्हणून मला अडाणी, आळशी
 म्हणूं नका. फुलांत आणि पक्ष्यांच्या गाण्यांत विश्वाचें रहस्य सांठविलें आहे.
 तेंच मी माझ्या काव्यांत स्पष्ट करून सांगतो. धान्याचें जसें एक पिक, तसें
 माझे विचारांचें हें दुसरें पिक.

रानावनांत, दन्याखोन्त्यांत, जंथें ओढे वाहातात आणि पक्षां गातात, तेथें सृष्टि आपल्याशीं बोलते. परमेश्वराचें शुद्ध स्वरूप तेथेंच आपल्याला पाहायला सांपडते. पृथ्वीवरील फुलें आणि आकाशांतील मेघ अचेतन नसून सचेतन आहेत. वनांतील देवता कवीला विश्वाचें रहस्य उकलून सांगते. तात्पर्य काय, कों जो रानावनांत फिरतो, सृष्टीचें ज्याला ध्यान लागलें आहे, तो कवि जगांतील स्वार्थाच्या पाठीमागें लागलेल्या लोकांपेक्षां क्विती तरी पटींनीं श्रेष्ठ ! इतरांना जगाचें गूढ उकलतां येत नाहीं, तें त्याला स्पष्ट समजलेलें असतें. सृष्टिसौंदर्यांत रममाण होणारा, सृष्टीशीं हितगुज करणारा कवीच खरा तत्त्वज्ञानी. धान्याचें पिक जमिनीतून काढणाऱ्या शेतकऱ्याची जगाला जितकी आवश्यकता, तितकीच सृष्टीच्या देखाव्यांतलीं गूढ तत्त्वां समजावून सांगणाऱ्या कवीचीही आवश्यकता आहे.

एमर्सनच्या (Emerson) The Apology नामक कवितेचें प्रस्तुत कविता भाषांतर होय. मुळांतला एखाददुसरा शब्द गाळला असेल, एखाददुसरी कल्पना अलीकडे षलीकडे करून मांडली असेल, परंतु मुळांतला अर्थ आणि विचार तंतोतंत मराठीत आणले आहेत, असें म्हणायला हरकत नाहीं. मुळांतल्या ५ श्लोकांवरहुकूम केशवसुतांनीं ५ च श्लोक लिहिले; मुळांतील वृत्ताप्रमाणेंच त्यांनीं आटोपशीर वृत्ताची योजना केली. एका ओळीच्या दोन ओळी केल्या नाहींत; शब्दांचा कुठें षाल्हाळ होऊं दिला नाहीं. विषयसाम्य असलें म्हणजे एका भाषेतला अर्थ दुसऱ्या भाषेत उत्तम रीतीनें कसा व्यक्त करतां येतो, याचा प्रस्तुत कविता एक उत्कृष्ट दाखलाच होय.

बहुवार, वारंवार. विपिनदैवत, अरण्यांतली देवता. कुठचेंही ठिकाण घेतलें तरी तेथें राहाणारी, त्याच्यावर अम्मल चालविणारी कोणी देवता असते असा समज. ग्रामदेवता, नगरदेवता, त्याचप्रमाणें विपिनदेवता. **प्रसादवचनें,** कृपा करून, संतुष्ट होऊन केलेला उपदेश. एकांतांत सृष्टीचें विशाल, भव्य वैभव पाहून कवीला ईश्वराच्या सामर्थ्याची, प्रेमलतेची कल्पना येते; जणूं काय अरण्यांतली देवताच कृपाळू होऊन त्याला उपदेश करते आणि सृष्टीचें रहस्य उकलून सांगते. **निर्झर, ओढा. उरीं कर वेंगुनीयां,** छातीवर हातानें हाताला मिठी मारून. **ठाकतो, उभा राहातो. प्रत्येक... पुस्तकांत,** वर आकाशांत फिरणारा प्रत्येक मेघ मला एकेक धडा शिकवितो आणि मी तो धडा माझ्या पुस्तकांत लिहितों. सृष्टीतील देखावे पाहून आपल्याला सद्गुणांची ओळख होते. षावित्र्य,

ईश्वरभक्ति, कर्तव्यतत्परता, तत्त्वज्ञान, हे सर्व सृष्टि आपल्याला शिकविते. वर्डस्वर्थने म्हटले आहे, One impulse from a vernal wood, may teach you more of man, of moral evil and of good than all the sages can. पुष्पे.....येते, रानावनांत फिरून नक्षत्रासारख्या तेजःपुंज कल्पना (सत्कल्पित) मी घरी आणतो. रानांत हीच फुले मी वेचतो. पुष्पा...जगांत, पुष्पांतला सुगंध, पुष्पांचे रंग, षड्यांची मंजुळ गाणी (खगकूजित) ह्यांत परमेश्वराच्या दयेचा, सामर्थ्याचा, चातुर्याचा आपल्याला प्रत्यय येतो, म्हणूनच पुष्पांत आणि षड्यांच्या गाण्यांत प्रगट झालेले नाही (ध्वनी न उमटे) असे कोणतेच रहस्य नाही असे म्हटले. वर्डस्वर्थच्या Primrose of the Rock या कवितेत आणि टेनिसनच्या Flower in the Crannied Wall या कवितेत हाच विचार सांगितला आहे. टेनिसन म्हणतो, "Little flower, if I could understand what you are, root and all, I should know what God and man is. निगूढ इतिहास, अप्रसिद्ध वृत्तान्त. शेतामधूनि....पहा ते, शरीर कष्टवून उत्पन्न केलेले धान्य आणि विचार करून मिळविलेले तत्त्वज्ञान, ही दोन्ही पिके सृष्टिमातेच्या कृपेमुळेच काढतां येतात.]

[वृत्त-वसंततिलका]

मी एकला फिरतसें बहुवार रानीं, ।
यालागुनी न समजा मजला अडाणी; ॥
आराधुनी विपिनदैवत मी तिथूनी ।
त्याचीं प्रसादवचनें मनुजांस आणीं ॥ १ ॥
पाहून निर्झर, उरीं कर वेगुनीयां ।
मी ठाकतो, परि न मंद म्हणा जना या. ॥
प्रत्येक मेघ वरता फिरतां नभांत ।
एकेक शब्द लिहितो मम पुस्तकांत ! ॥ २ ॥
'पुष्पे वनांत कसलीं खुडितो फिरोन ?' ।
उद्योगमग्न जन हो ! मज हे म्हणा न ॥
नक्षत्रसें सुम मदीय करांतले ते ।
सत्कल्पिपूरित असें सद्नास येते ! ॥ ३ ॥

पुष्पामर्धे प्रकट होय न जें जराही ।
 सृष्टींत एकहि रहस्य असें न कांहीं; ॥
 ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितांत ।
 नाहीं निगूढ इतिहास असा जगांत ! ॥ ४ ॥
 शेतामधूनि सदनाप्रत पीक एक ।
 नेतात पुष्ट बलिवर्द तुझे सुरेख, ॥
 तूझी जमीन दुसरें मज पीक देते, ।
 काव्यांत सांठवुनि ठेवितसे पहा तें. ॥ ५ ॥

वासुदेव बळवंत पटवर्धन

शब्द

[ष० वा० प्रि० वा० ब० षटवर्धनांची ही कविता त्यांनी १९०९च्या डिसेम्बर महिन्यांत लिहिली. अभिनवकाव्यमालेच्या श्री० न० चि० केळकरांनी संपादिलेल्या तिसऱ्या भागांत कवि 'वसंत' या षटवर्धनांच्या टोषणनांवाखाली ती छापली आहे. कवि वसंत म्हणजेच प्रि० वा० ब० षटवर्धन. प्रस्तुत कवितेचे हस्तलिखित मिळाल्यामुळे, हस्तलिखितावरूनच येथे दिलेली कविता छापली आहे.

ष० वा० प्रि० वा० ब० षटवर्धन इ० स० १९७१ मध्ये जन्मले. नागपुरास कॉलेजमधील शिक्षणक्रम पुरा झाल्यानंतर ते पुण्यास आले. १९९५ साली येथील डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे तहाहयात सभासद झाले. १९२१ साली ते निवर्तले. अभिनवकाव्यमालेच्या तिसऱ्या भागांत 'वसंत' ह्या नांवाखाली प्रसिद्ध झालेल्या कविता 'मनोरंजन' 'सुविचारसमागम' वगैरे मासिकांत पूर्वी प्रसिद्ध झाल्या होत्या. अजून अप्रकाशित अशी त्यांची बरीच कविता आहे.

मनांतला भाव, विचार, अर्थ कळवायला, शब्दांच्या शुद्धतेची, अलंकाराची जरूर नाहीं. अन्तःकरणांत प्रेमाची वस्ती असेल, तर मोडकेतोडके शब्द अमृतासारखे वाटतील. षण मनांत जर भाव नसेल तर शब्दांचा सुन्दर थाटमाट काय

कामाचा ? प्रेमी हृदयांना अशा थाटामाटाची जरूर नाही. विद्वानांनी त्याची वाहिजे तर खटपट करावी.

प्रि० षटवर्धनांच्या ह्या छोट्याशा कवितेत त्यांनी एका महत्त्वाच्या तत्त्वाचा समावेश केला आहे. शब्दांपेक्षां भाव श्रेष्ठ, भाव जर असेल तर मोडकेतोडके शब्द-सुद्धां चालतील, परंतु जर भाव नसेल तर सुंदर शब्द प्रेताचीं लेणीं होत. आईच्या अन्तःकरणांत मुलाविषयी प्रेम असते म्हणून मुलानें मोडक्यातोडक्या शब्दांत कांहीं सांगितलें तरी तिला चटकन समजते. इतकेंच नव्हे, तर तिच्या पुत्रवात्सल्या-मुळे मुलाचे बोंबडे बोल तिला अमृतांपेक्षांही मधुर वाटतात; आणि आईच्या प्रेमासंबंधी जें आपल्याला म्हणतां येतें तेंच इतरत्रही आपल्या प्रत्ययास येतें. प्रि० षटवर्धनांच्या कवितेची भाषा साधी, सरळ, जशी आपली बोलायची भाषा असते तशी आहे. तिच्यांत कृत्रिमपणाचा, नटवेपणाचा लवलेश नाही. जसे मनांत आलें तसे तें बोलून दाखविलें. शब्द सुचले ते वापरले. अर्थ सिद्ध असल्या-नंतर सरस्वतीच्या मंजुळ नूपुराकडे धांव घ्यायला नको. प्रि० षटवर्धनांनी आपल्या कवितेत सांगितलेल्या सत्याचें, त्यांची स्वतःची कविता हेंच उत्तम उदाहरण म्हणून देतां येईल.

केवळ वारा, नुसती हवा. हवेंत लहरी उत्पन्न झाल्या म्हणजे ध्वनि-शब्द उत्पन्न होतो. हवेला कांहींच किम्मत नाही, तसेच हे हवेंत बनलेले शब्दही फुकटच. शब्द म्हणजे अर्थाचें, भावाचें, बाह्यांग, टरफल, साल. अर्थ...सारा, अर्थ, भाव मनांत राहातो (वागतो), सांठविलेला असतो. पसारा, विस्तार. अर्थाविण....पंगू, अर्थाशिवाय लंगडा पडतो. मना....मिळाला, एक मन दुसऱ्याशीं जाऊन भिडलें, एका हृदयाची इच्छा दुसऱ्याला समजली. अपुरा पडला, संपूर्ण अर्थ स्पष्ट करून सांगतां आला नाही. निरुपम घे गोडी, अर्धवट उच्चारलेला, बोंबडा शब्द अर्थाची गोडी घेतो; अर्थाच्या, भावाच्या, माधुर्यामुळे, बोंबड्या शब्दांना अपूर्व गोडी येते. शुद्धाशुद्धाकडे, व्याकरणाचे नियम पाळले आहेत का नाही हा विचार. छळावे, शब्द वाईट, चांगले, संस्कृत प्राकृत, याचा बारीक विचार. शुष्कबंधनीं कां गुंतावे, व्याकरणाच्या नियमांच्या वगैरे निरर्थक जाळ्यांत कां सांघडावे, त्याचा जाच कां होऊं द्यावा ? साहित्याला, साहित्यशास्त्राला, काव्याचें स्वरूप, गुणदोष वगैरे गोष्टींचा ज्यांत विचार केला असतो तें शास्त्र. सरस्वतीचे...नूपुर, वाणीचे

अलंकार, शब्दार्थालंकार. हटून, अडून. अंतर, मन. तोटके, तुटके, अर्धवट उच्चारलेले.]

[अंजनीगीत]

शब्द वापडे केवळ वारा । अर्थ वागतो मनांत सारा ॥
 नीट-नेटका शब्द-पसारा । अर्थाविण पंगू ॥ १ ॥
 मनामनांचा संगम झाला । हृदया हृत्संदेश मिळाला ॥
 शब्द बोवडा अपुरा पडला । निरुपम घे गोडो ॥ २ ॥
 शुद्धाशुद्धाकडे बघावे । वैय्याकरणीं शब्द छळावे ॥
 शुष्कबंधनीं कां गुंतावे । प्रेमळ हृदयांनीं ? ॥ ३ ॥
 व्याकरणाचे नियम कशाला । कोण मानतो साहित्याला ? ॥
 उठला जो हृदयास उमाळा । हृदयीं विरमावा ॥ ४ ॥
 सुंदर वाक्ये शब्द मनोहर । सरस्वतीचे मंजुळं नूपुर ॥
 एकायातें हटून अंतर । बसो पंडितांचें ॥ ५ ॥
 ममतेचे दो घांस घ्यावया । प्रेमरसाचे तुटके प्यायां ॥
 उत्कंठित-उत्सुक, त्या हृदयां । काय होय त्यांचें ? ॥ ६ ॥
 अशुद्ध वाक्ये शब्द मोडके । अवाच्य अक्षर वर्ण तोटके ॥
 गोड जसे अमृताचे भुरके । होती प्रीतीनें ॥ ७ ॥

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

छत्रीचे उपकार

[श्री० कोल्हटकरांच्या 'गीतोषायन' नांवाच्या स्फुट कवितांच्या संग्रहांतून प्रस्तुत कवितेची निवड केली. गीतोषायनांतील मूळ (text) प्रमाण धरूनच ती येथे छापली आहे.

श्री० श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचा जन्म इ० स० १८७१ (शके १७९३) मध्ये नागपुरास झाला. 'वीरतनय', 'मूकनायक', वगैरे नाटके त्यांनी लिहिली, व अलीकडे

‘दुटप्पी काँ दुहेरी’ आणि ‘श्यामसुंदर’ अशा दोन कादम्बन्या लिहिल्या. श्री० कोल्हटकरांचे ‘सुदाम्याचे षोहे अर्थात् सिंहासन बत्तिशी’ हे विनोदीलेख बहुतेक सर्व वाचकांच्या परिचयाचे आहेत.

‘छत्रीचे उषकार’ या कवितेत वस्तुस्थिति आणि विनोद यांचा उत्तम मिलाफ झाला आहे. दुसरा एक या कवितेचा विशेष म्हटला म्हणजे तिच्यांत दिसून येणारा कवीच्या कल्पनेचा विलास. आईचें छत्र आपल्यावर आहे असे लोक म्हणतात; श्री० कोल्हटकरांनी तीच कल्पना उलटी करून, छत्री म्हणजे माझी आईच, हें अनेक प्रमाणें देऊन सिद्ध करून दाखविलें आहे. छत्री आणि आई, या दोन गोष्टी वस्तुतः अगदीच भिन्न; त्या एकत्र मांडून, त्यांच्यांत असलेलें विलक्षण साम्य व्यक्त करून दाखवायला विनोदाची देणगी हवी. ही बुद्धिनिष्ठ विनोदाची (wit) देणगी कोल्हटकरांना असल्यामुळे, छत्रीला आई म्हटल्याबरोबर, चुण्यांचें वस्त्र नेसलेली, अंधारांत, जिन्यावर, रस्त्यांत मदत करणारी, संकटांपासून रक्षण करणारी, इत्यादि छत्रीच्या आणि आईच्या कृतीतील साम्य दर्शविणारे विचार त्यांना सुचतात. नेहमींचेच प्रसंग, पण त्यांचें अतिशयोक्तीनें वर्णन केल्यामुळे आपल्याला हंसूं येतें, आणि आईच्या उषकारांचा आणि छत्रीनें केलेल्या मदतीचा इतका उत्तम मेळ वसविलेला पाहून आश्चर्य वाटतें. अतिशयोक्तीनें थोडाफार वस्तुस्थितीचा विषयास होतो, पण तो विनोदाला आवश्यक असल्यामुळे वाचक त्याच्यासंबंधी तक्रार करित नाही. आईच्या आणि छत्रीच्या उषकारांतलें साम्य सिद्ध करणारे हे प्रसंग झटझट हुडकून काढण्यांत जशी कोल्हटकरांच्या बुद्धीची चपलता दिसून येते, तशीच आई आणि छत्री ह्या विचाराभोवती खेळणारी त्यांची कल्पनाशक्ति आकाशांत चमूचमू करणाऱ्या चांदणीची आठवण करून देते. या कवितेतील शब्द (माउली, वस्त्र चुण्यांचें), वाक्यरचना (देउनि टेंका), उषमा वगैरे अलंकार (अग्निच्या जिभा, चन्द्रा जैसा धरिवेष), वृत्त, सर्वच गोष्टी कवितेच्या विनोदी थाटाला साजेशा आहेत.

यष्टिशी...गौरवें, काठीबरोबर डौलानें माझ्याबरोबर येतेस. श्वापद् रौखी मार्गा, जेव्हां जनावर वाट धरून वसतें त्यावेळेस. अवचित...रोधिती, एकदम वाटेंत येतात आणि वाट बंद करतात. कधिं...गति, जेव्हां अन्धारा-मुळे वाट चालणें अशक्य होतें. सोपान, जिने. देउनि टेंका, आधार देऊन. रक्षिसि...भल्ली, जमिनीवर षडल्यामुळे हातांपायांचे सांधे मोडून जायचे, पण

नेळीच आधार देऊन तूं त्यांचें रक्षण करतेस. वातावरी पोहसी, वाऱ्यावर, हवे-
वर तरंगतेस. भव्य, विशाल...चंद्रा...मुखा, चंद्राच्याभोंवतीं जसें प्रकाशाचें कडे
असते, तशी तूं माझ्या तोंडाभोंवतीं शोभेची झालर निर्माण करतेस. वारिसि...
आपदा, उन्हापासून होणारा सर्व जाच दूर करतेस. विडंबिनी अंबुदा, मेघा-
ळा.वेडावर्णे दाखवितेस. निवारितो...वेगानिलीं, मी आंवरून धरतो, नाहींतर
भयंकर वाऱ्याच्या जोरानें मला आकाशांत घेऊन जाण्याचाच तुझा बेत असतो.
दैवाच्या...ठेवितो, जेव्हां दुर्दैवानें आग लागली असतां एखादा मनुष्य गच्ची-
वर सांघडतो किंवा त्याचे शत्रु त्याला किल्ल्यावर कोंडून ठेवतात. जरि...नच
स्था, अशा संकटाच्या वेळीं एखाद्या देवतेप्रमाणें तूं जर त्याच्याजवळ असलीस
तर त्याला प्रत्यक्ष (तत्त्वतां) अग्नीच्या ज्वाळा, किंवा शत्रूचे बाण इजा करू
शकत नाहींत. छत्री पुढें करून, अग्नीच्या ज्वाळांपासून आणि शत्रूंच्या बाणांपासून
भाषला बचाव करून, तो आग लागलेल्या घरांतून आणि शत्रूंनीं वेढलेल्या
किल्ल्याच्या बाहेर पडतो. अग्निच्या जिभा, अग्नीच्या ज्वाळा. महासंकटावली,
मोठाल्या संकटांची परंपरा. बहु आगळा, फारच मोठा. मत्त...धांवुनि,
जेव्हां मस्त बैल डुरकणी फोडून अंगावर धावून येतो त्या वेळेस, भिववितो...
झणीं, चटदिशीं, तुला उघडून त्याला भिववितो. व्यवधान, षडदा.]

[चाल—वीरशिरोमणि सकल०]

छत्री गे मानितो तुज खरी मी अपुली माउली; ॥

कृपेची करिसि बरी साउली. ॥ ध्रु०॥

आटपसर कधिं वल्ल चुण्यांचें नेसुनि येशी सर्वे, ॥

यष्टिशी सेविसि मज गौरवें. ॥

श्वापद रौखी मार्गा जेव्हां त्यांतें तुज टोंचुनी ॥

लावितो क्षणांत मी पळवुनी. ॥

(चाल) कधिं खांचा खळगे अवचित पथ रोधित्ती; ।

कधिं तिमिर खुंटवी समूळ माझी गति; ।

सोपान कधीं मज उतरावे लागती; ।

पेशा संकाटिं देउनि टेंका, रक्षिसि सांधे भली, ॥

कृपेची करिसि बरी साउली. ॥

निजबला कधि रूप झग्याचें देउनि वातावरी ॥
पोहसी; दिससि भव्य किति तरी ! ॥

चंद्रा जैसा परिवेष तरी शोभविसी मम मुखा; ॥
दागिना कोण तुझ्यासारिखा ? ॥

(बाल) मम शिरीं तरंगुनि या रीतीनें सदा ।
वारिसी रविकरोद्भूत सकल आपदा; ।
जल बलें निवारुनि विडंबिसी अंबुदा; ।
निवारितों नच नेतिस तरि नभिं दुर्धरवेगानिलीं; ॥
कृपेची करिसि बरी साउली. ॥

३

दैवाच्या दुर्विपाकयोगें अग्नि जई पेटतो, ॥
नराला सौधांतरिं गांठितो, ॥

अथवा दुर्गावरी नराला शत्रु जई कोंडितो, ॥
भोंवतीं रक्षकगण ठेवितो, ॥

(बाल) जरि अससी त्याच्या सन्निध तूं देवता, ।
तो क्षणार्धांत करि तुजसह निजमुक्ता; ।
अग्निच्या जिभा अरिशर किंवा तत्त्वतां, ।
पौंचति नच त्या; चुकविसि यापरि महासंकटावलि; ॥
कृपेची करिसि बरी साउली. ॥

३

अजुनी माते उपकार तुझा कथण्याचा राहिला, ॥
पूर्विच्याहुनि जो बहु आगळा. ॥

मत्त वृषभ जें दारुण गर्जत मजवरि ये धांवुनी ॥
भिववितों उभारुनी तुज झणीं; ॥

(बाल) मार्गानें भेटति खल जें मजलागुनी, ।
व्यवधान म्हणोनी तुज मध्ये घालुनी ।
रक्षितों स्वतांला तद्दृष्टीपासुनी; ।

भर रस्त्यामधि निर्मिसि यापरि निवांत खोली खुली; ॥
कृपेची करिसि बरी साउली; ॥

४

भास्कर रामचंद्र तांबे

समर्पण

[येथे निवडलेले 'समर्पण' श्री० तांब्यांच्या कवितासंग्रहाच्या पहिल्या भागांतलि ७४वे, म्हणजे जवळजवळ शेवटलेच काव्यसुमन होय. कविता छापतांना प्रो० मारगदेवांनी संपादिलेल्या आवृत्तीचा उपयोग केला.

श्री० भास्कर रामचंद्र तांबे ग्वाल्हेर संस्थानांत इ. स. १८७४ साली जन्मले. प्रवेशपरीक्षेपर्यंत ते इंग्रजी शिकले आणि इंग्रजीशिवाय संस्कृत, हिंदी, उर्दू या तीन भाषा त्यांना चांगल्या येतात. श्री० तांबे इंदुरास राहात असत. आतां ते ग्वाल्हेरच्या शिक्षणखात्यांत रजिस्ट्रार (कार्यवाह) आहेत.

निरनिराळ्या प्रकारच्या वस्तूंनी गजबजलेले जे हें विश्व आषण घाहाती त्यांतले भेद वरकरणी असतात. पशु, पक्षी, वृक्ष आणि धाषाण, सजीव प्राणी आणि निर्जाव पदार्थ, सर्व चराचर जगत् ईश्वराने निर्माण केले असल्यामुळे, वरून भिन्न दिसणाऱ्या वस्तु अन्तर्यामी परमात्मरूपच असतात. अशी ही विश्वाची एकात्मता ज्याच्या बुद्धीला घटली त्याला हें सारें विश्व आषल्याला निर्माण करणाऱ्या परमेशाची स्तुति करीत आहे, गात आहे, असा अनुभव येतो. जड श्रवणें-द्रियाला हें गाणें ऐकू येणार नाही, कल्पनाशक्तीनेच त्याचा अनुभव घेतां येतो. ईश्वराची लाडकी मुले जे कवि, ते ईश्वरस्तुतिपर मधुर स्तोत्रे रचतात. शेली, वर्डस्वर्थ, कालांडल, वगैरे इंग्रजी लेखकांनी हें विश्वाचें गायन ऐकून त्याची महती आषल्या ग्रन्थांत वर्णन केली आहे. कालांडल म्हणतो: See deep enough and you see musically. The soul of all Nature's utterances is music. तांब्यांच्या नैसर्गिक आस्तिक्यबुद्धीला बलभीमबुवांसारख्या सत्पुरुषांच्या सह-वासाची जोड मिळाली, त्यामुळेच त्यांना हें स्तोत्र रचतां आले. आधुनिक काव्यांत इतकी जाज्वल्य ईश्वरभक्ति क्वचितच दिसते. तांब्यांची श्रद्धा जबर असल्यामुळे, स्तोत्रांतील गम्भीर, उदात्त विचार आषल्याला अनुरूप असा भाषेचा वेष घेऊनच कवीच्या मनांत आले असावेत. किंबहुना ही भाषा, हा अर्थ, असा भेदभाव ह्या स्तोत्रांत आषल्याला करतां येणार नाही, आणि शब्दार्थी-

च्या एकतानतंत, रागदारीची भर षडली आहे. मालकंसांत रचलेले हे स्तोत्र कोणोही आपल्याशाच गुणगुणले, तरी त्याच्या सौंदर्याची साक्ष त्याला षटेल.

" गोल, सूर्य, चन्द्र आणि शुक्र, पृथ्वी, मंगळ, गुरु वगैरे प्रहमाला. मूक गानें, जड कानाला ऐकूं येत नाही म्हणून मुकें गाणें. नुरे भान...खुळे, मला शुद्ध राहिला नाही, माझ्या सामर्थ्याची भलतीच कल्पना करून घेऊन मी भळभळते सूर काढून गायला लागलों. मदोन्मत्त, गर्वानें मस्त झालेला. त्वद्रूप...सर्जे तुझ्या स्वरूपाचें वर्णन करायचें धाडस केलें; जो : स्वयंप्रकाश आहे; ज्याचें रूप सगळीकडे दिसतें आहे, त्याचें काय वर्णन करायचें ? जो इतरांना प्रकाश देतो, त्याला दिवा घेऊन, हा येथे आहे असं दाखवावयाची जरूर नाही. न द्यावा...दिला, जें धाडस करायला नको होतें तें केलें.—Fools rush in where angels fear to tread. लाल, अत्यन्त प्रिय. त्वदंघ्रीं, तुझ्या चरणीं, पायांवर. आवरीं, (स्वीकार कर) आटष, म्हणजे माझ्या मनाला शान्तिता मिलेलें.]

[राग—मालकंस]

अनंता ! तुझे गोल, तारे तुझे ! ।
 तुझे रूप ब्रह्माण्ड ! सारें तुझे ! ॥
 तुझी ही कृती रे मनोमोहना ! ।
 अहोरात्र गाई तुझ्या गायना ! ॥
 तया मूक गानें मना मोहिलें, ।
 जगन्नायका ! वेड कीं लाविलें ! ॥
 नुरे भान, मी स्वाधिकारा भुलें, ।
 भरूं लागलों सूर वेडे खुळे ! ॥
 मदोन्मत्त, त्वद्रूप गाऊं धर्जे, ।
 स्वयंदीपका दीप दावूं सर्जे ! ॥
 न द्यावा जिथें पाय तेथें दिला, ।
 बहू लाजलों भान येतां मला ! ।
 तुझे लाडके रे, तुझे लाल जे ।
 तयांची करायस स्पर्धा धर्जे ! ॥

करोनी दया, रे दयासागरा !
 क्षमस्व प्रभो ! या तुझ्या लेकरा ! ॥
 अहो भाग्य माझे जरी या सुरीं, ।
 सहस्रांश त्या गीतिची माधुरी ! ।
 तरी हे त्वदंघ्रीं समर्पीं, हरी ! ।
 रुचो हें तुला स्तोत्र घे आवरी ! ॥

गोविंदाग्रज

वीरमातेचें करुणगीत

[वीरमातेचें हें करुणगीत कै० राम गणेश गडकन्यांनी 'पुण्यप्रभाव' नाटकाच्या चवथ्या अंकांतल्या पांचव्या प्रवेशांत कालिंदीच्या तोंडीं घातलें आहे. वसुंधरा जर आपल्याला वश झाली नाहीं तर आषण तिच्या मुलाला, म्हणजे दिनाराला, ठार मारून टाकूं असा वृंदावनानें वसुंधराला धाक घातला. कालिंदीला हें वर्तमान समजतांच तिनें आपल्या स्वतःच्या मुलाला-केतनाला-दिनाराच्या जागीं निजविलें. वृंदावनानें दिनाराला-म्हणजे केतनाला-मारल्यानंतर वसुंधरा कालिंदीला दिनाराच्या वीरघराला शोभेसें गाणें म्हणायला सांगते. गडकन्यांच्या वंधूनीं छापलेल्या पुण्यप्रभाव नाटकाच्या, पांचव्या आवृत्तीतून येथें दिलेलें कालिंदीचें गाणें घेतलें.

कै० राम गणेश गडकरी इ. स. १८८५ मध्ये नवसरीस जन्मले. श्री० श्रीषाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या मार्गानें जाऊन त्यांनी 'पुण्यप्रभाव', 'एकच प्याला' वगैरे नाटके लिहिलीं. नाटककार म्हणून जशी त्यांनी लोकप्रियता मिळविली, तितकीच लोकप्रियता त्यांच्या कवितेनेंही त्यांना मिळवून दिली. गडकरी इ. स. १९१९ मध्ये निवर्तले.

हें असामान्य अंगाईगीत ज्या प्रसंगामुळें म्हटलें आहे तो प्रसंग आठवला म्हणजे कोणाच्याही डोळ्यांत पाणी येईल. पाळण्यांत निजलेल्या ह्या बाळानें आपल्या आईचें पातिवत्य रक्षण करण्याकरतां स्वतःचा प्राण खर्ची घातला. नेहमीं गाणें ऐकतां ऐकतां निजणारा हा बाळ नव्हे, त्यानें जी शोष घेतली ती शेवटचीच-

काळझोंब. अशा अलौकिक बालकाच्या मरणानंतरच्या अंगाईला शोभतील असे धीरोदात्त विचार प्रस्तुत गीतांत गुंफलेले सांघडतील, मर्दुमकी, समशेर गाजविणें, हें त्या बालकाच्या कुळाचें व्रीदच होय. त्यांचे वडील, त्याच्या आजु-बाजूचे दगडी बुरुज आणि शूर शिपाई, ह्या सर्वांना योग्य असें ज्या बालकाला मरण आलें, तें मरण नव्हे तर सुखाची झोंबच, त्यांत कसला शोक करायचा-हा आरंभीचा विचार. गीताच्या पुढच्या दोन तीन ओळींत अशा वीरपुत्रावर देवाची दृष्टि असते, हें सांगून, राहिलेल्या ओळींत गार्णे म्हणणारी माता दैववादाचा आश्रय करते. पुत्रशोकानें तिचें अन्तःकरण दुभंग झालें असलें तरी, आत्मसंयम करून ती वीरमातेला उचित असें धैर्य दाखविते. गोविंदाग्रजांच्या गीतांत मुख्यतः कारुण्याचा आविष्कार झालेला दिसेल, पण तें कारुण्य संयमशील असल्या-मुळें मनाला जास्तच चटक लावतें. वीररसाला, कारुण्याला शोभतील असे शब्द आणि उषमा गोविंदाग्रजांच्या मनोविकारांच्या आवेशाबरोबर बाहेर षडतात. भरधांव सुटलेली गाडी जशी वाटेंत धगधगीत निखारे घेरीत जाते, तसे हे शब्द आणि उषमा गोविंदाग्रजांच्या विकारांच्या आवेशाबरोबर उसळून बाहेर षडतात. उदाहरणार्थ, ४, ५, ६, ७ या ओळींत असलेले शब्द आणि उषमा. करुणरसाला अंगाईगीताला, अनुरूप अशा चालीचा उपयोग कवीनें केला आहे हा आणखी एक प्रस्तुत करुणगीताचा विशेष होय. सरतेशेवटीं, जरी ह्या करुणगीताच्या आरंभीच्या दोनतीन ओळींत सर वाल्टर स्कॉटच्या (Sir Walter Scott) प्रसिद्ध O, hush thee, my babie या अंगाईगीताचा प्रतिध्वनि ऐकूं येतो, तरी संबंध गीत वाचल्यानंतर चिलयाचीच आठवण होते.

कळिकाळशीं, संकटाशीं. खंबीर, बळकट. हिरवे, ताषट. जीवाच्या ... माणिकमोतीं, मरण पावलेल्या जिवांचे आत्मे म्हणजे जळणाऱ्या ज्वालाच; त्या आकाशांत गेल्या म्हणजे त्यांच्या तारा होतात, त्या नक्षत्ररूप होतात. अशा या आकाशांत चमकणाऱ्या तारा म्हणजे बहुमोलाचीं माणिकमोतींच होत. त्या डोळ्यांनीं... पाही, पृथ्वीवर मरण पावलेल्या लोकांचे आत्मे आकाशांत नक्षत्रे होऊन राहातात. हीं नक्षत्रे म्हणजे परमेश्वराचे डोळे. अशा तेजःपुंज डोळ्यांनीं देवराय तुझ्याकडे पाहातो. ऋणानुबंधाच्या.... भेटीगांठी, पूर्व जन्मीचा संबंध म्हणून तूं माझ्या पोटी आलास, आतां तूं मरून गेलास, त्यामुळें हा संबंध तुटला. पुन्हां कसची भेट होते आणि काय ? हें देवाघरचें.....

धाई धाई, मूल म्हणजे परमेश्वराच्या घरचा अलंकार, नशिबाने मिळाला तर ध्यावा. त्यांत कोणाचा कोणावर हक्क नाही, संबंध नाही. जेथे सर्वच नशिबाचा सैळ, तिथे कुणी कोणाकरितां (उदाहरणार्थ, आईने मुलाकरितां), काय म्हणून रडावे ? अज्ञानामुळे लोक ओक्साबोक्सां (धाई धाई) रडतात, रडूं दे त्यांना. तूं आपला नीज कसा.]

[चाल-अजि अक्रुर हा]

निज बाळा रे गाणे गाते आई । करि आतां जो जो गाई ॥ध्रु०॥
तुज जन्म दिला बाळा त्यांची स्वारी । लाखांत शिपाई भारी ॥
बघ गरदी ही बुरुजांची तुजभंवतीं । दगडाची त्यांची छाती ॥
कळिकाळाशीं झगडणार खंबीर । हे तुझेच हिरवे वीर ॥

(चाल) जीवांच्या जळत्या ज्योती ।

आकाशीं तारा होती ।

मोलाचीं माणिकमोतीं ।

त्या डोळ्यांनीं देवराय तुज पाही । करि आतां जो जो गाई ॥१॥
दों दिवसांची ही दुनियेची वसती । सारखीच असती नसती ॥
तुजपेसा हा बाळ नऊ नवसांचा । हातचा किंरे जायाचा ॥
ऋणानुबंधाच्या तुटल्या आतां गांठी । मग कुठल्या भेटीगांठी ॥

(चाल) हे देवाघरचे लेणे

नशिबाने देणे घेणे

कुणितरी कुणास्तव रडणे

तीं रडणारीं रडतिल धाई धाई । करि आतां जो जो गाई ॥२॥

लक्ष्मीनंदन

रंगीत चाबूक

['रंगीत चाबूक' ही कविता अभिनव काव्यमालेच्या पहिल्या भागांतून घेतली. तेथे ती जशी दिली आहे तशीच येथे छापली आहे.

‘लक्ष्मीनंदन’ हे कवि, सुप्रसिद्ध ख्रिस्तवासी नारायण वामन टिळक यांचे एकुलते एक चिरंजीव. यांचा जन्म इ० स० १८९२ मध्ये झाला. ‘लक्ष्मीनंदन’, ‘लक्ष्मीतनय’, ‘देवदत्त’, या नावांखाली ते आषली कविता प्रसिद्ध करतात. सध्या श्री० टिळक ‘ज्ञानोदय’ साप्ताहिकाचे संपादक आहेत.

‘रंगीत चावूक’ या कवितेत सांगितलेले कथानक लहानमोठ्या सर्व प्रकारच्या वाचकांना पसंत पडेल. कोणी नाहक दुष्टपणा केला आणि त्याचे त्याला प्रायश्चित्त मिळाले म्हणजे आषल्याला साहजिकच आनन्द होतो. जगांत नेहमीच दुष्टांची फजिती झालेली आषल्याला दिसत नाही, परंतु कविजनांच्या सृष्टीत नियमाने दुष्टांची फजिती होते, म्हणूनच या प्रकाराला इंग्रजीत Poetic Justice असे नांव मिळाले आहे. असो. मुक्या जनावरांविषयी कवीच्या मनांत असलेली प्रीति ही प्रस्तुत कवितेतली मुख्य भावना. आणि जनावरांना निर्दयपणाने मारल्यामुळे कवीच्या अंतःकरणाची जी तळमळ झाली त्या तळमळीतच या काव्याचा उगम आहे. तिसरी गोष्ट म्हणजे काव्यांतले कथानक, तेही टिळकांनी चांगले रंगविले आहे. पाटलाची सुशील पत्नी, उत्सुकतेने शहरांतून चिमणी, बाजा, खाऊ, आणा म्हणून सांगणारी त्याची मुले, घरांत वाजत असलेली नकारघंटा, इत्यादि पाटलाच्या छांदिष्टपणाला न साजणाऱ्या गोष्टींमुळे त्याच्या फुकटाच्या डामडौलाचा उत्तम उठाव होतो. आणखी एक या कवितेचा विशेष असा आहे की, त्यांत कोठे निरर्थक पालहाळ केलेला दिसून येत नाही. स्वभाववर्णन (सा. ९, २९), प्रसंगानुरूप भाषा (सा. २९, ३०), उषमा अर्थान्तरन्यास वगैरे अलंकार (सा. १५, १६, २०), विनोद (सा. ३२, ३४, ३६), इत्यादि कथानक खुलून दिसायला जे जे साहित्य आवश्यक आहे त्याचा जागोजाग टिळक पुरवठा करतात. परंतु उगाच एका मुद्द्यावर भर देऊन कथानकाच्या ओघाला खण्ड पडू देत नाहीत. प्रेमळ, धार्मिक पत्नी; खेळ, खाऊ वगैरे गोष्टीत गर्क असलेली नेणती मुले, आषल्याला झोडणान्यावर प्रेम करणारी जनावरे, ही एका बाजूला आणि नादिष्ट मूर्ख घाटील एका बाजूला; असे हे कथानक मुळांतच रम्य असल्यामुळे त्याला आणखी कोणी मढवायला नको. उलट कवीने आषले मन आवरून धरायला पाहिजे. श्री० टिळकांना आषले मन आवरून धरतां येते हा त्यांचा विशेष होय.

शुद्ध हृदय...मेलें, एवढेंस, आकुंचित त्याचे अन्तःकरण मालकीच्या विचाराने—माझा छकडा, माझे बैल अशा गर्वाने—भरून गेले आणि त्याची विनयाची,

तारतम्याची, भावना नष्ट झाली. प्रीतिच्या...भीर्ती, ज्या माणसाबद्दल आपल्या-
ला अतिशय प्रेम वाटते, त्याला काय होईल, काय नाही अशी आपल्याला सारखी
भीति वाटत असते—‘अतिस्रेहः षापशङ्की’. अडका, अर्धी पै. धडका,
क्षणगट, धडधाकट. वृथाभिमाने...संसार, षोकळ दिमाखाच्या नार्दी
कागल्याने किर्तीक लोकांनी आपल्या संसाराचा नाश करून घेतला आहे. कृषीवल,
शेतकरी, (षाटील). तसाच...शिरला, सर्वांना वैभव दाखविले, षण दिमाख
दाखविण्याचा सोस तसाच राहिला. इतका हिंडला तरी पुन्हा छकडा घेऊन मिर-
षायची हौस पुरी झाली नाही. पडे...पाऊस, इतका दाट अंधार होता की,
अणू काय काजळाचा षाऊसच षडतो आहेसे वाटले—‘वर्षतीवाञ्जनं नभः’. दुःसह
...होती, त्यांना अतोनात दुःख झाले. श्वासागणती...देती, प्रत्येक
श्वासोच्छ्वासाबरोबर एकेक शाष देत होते. मुके जनावर...वधिती, मुकी
जनावरे षोटावारी माणसांची नौकरी षत्करतात. नम्रपणाने अशी चाकरी षत्करून
सुद्धा ही जनावरे मालकावर ममता करतात. अन्यायाचा सवदा विसरून धन्याची
मर्जी संभाळतात, परंतु अप्पलषोटी, गर्विष्ठ, कृतन्न माणसे मात्र जनावरांना,
षस्यांना (द्विजांना) नाहक दुःख देतात, गमतीखातर त्यांचा जीव घेतात. नंदिना,
बैलांना. मद, गर्व. देह...झाला, शरीरच मऊ झाले असे नव्हे, तर आत्मा
मऊ झाला; त्याचा गर्वाचा ताठा निघून गेला.]

[वृत्त-साकी]

“ नवी, चपळ बैलाची जोडी, छकडा तोहि नवीन, ।
राजा मी हो षाटलांतला ! मजपुढती ते दीन ! ” ॥१॥
बोले षाटिल, ज्याला त्याला वैभव दावी अपुले; ।
क्षुद्र हृदय ते क्षुद्र आसिनें विनयविवेकां मेले ॥२॥
परी वैभवीं अजून त्याच्या होती एक उणीव, ।
मनासारखा चाबुक नव्हता; कवणा येना कीव ! ॥३॥
दुष्पट तिष्पट देउन षैसे प्रसन्न करून सुतार, ।
दांडी केली रंगित सुंदर, मूठ खुबीची फार ॥४॥
चांभाराची बहु मनधरणी करून वाद्या दोन, ।
अशा लाविल्या, कीं जन करतिल नवल त्यांस बघोन ॥५॥

गोंडे लावुन वरती केली सौंदर्याची पूर्ती ! ।
 हातीं घेउन चावुक मिरवे अभिमानाची मूर्ती ! ॥६॥
 सर्व विसरला धंदे, नुरलें त्यास कशाचें भान, ।
 घरांत वाजे नकारघंटा, परी ऐकतो कोण ? ॥७॥
 गृहिणी त्याची सुशालि त्याचा निषेध मधुवचनांहीं ।
 करी, परी त्या गर्वाधाला दिसे न पुढचें कांहीं. ॥८॥
 “ चुलीजवळ गे ज्ञान तुझें तूं मिरवीं, माझ्या वाटे ।
 जाउं नको, शिकविणें पतीला पतीनें उफारटें ! ” ॥९॥
 वदे असें तो तिला, ती बसे ऐकुन चूप विचारी ।
 ठाउक होतें तिला चांगलें कडक किती ती स्वारी ! ॥१०॥
 एक दिवस तो गाडी घेउन निघे पहा नगराला, ।
 येइल घेउन खाऊ ऐशी आशा लघु बाळांला. ॥११॥
 पेढेबरफी, चेंडूदांडू, चिमणी, टिमकी, बाजा ! ।
 नवी बाहुली ! मुलें करीती अशा मनोमय राज्या ! ॥१२॥
 होतें ठाउक आइस त्यांच्या काय घरीं येणार; ।
 “ खुशाल येवो स्वारी परतुन, लाभ हा ” वदे “ फार ” ॥१३॥
 “ झोडिल हा बैलांना वेडा डौल जगा दावाया, ।
 लागतील ते सैरावैरा भीतीनें उधळाय़ा, ॥१४॥
 पडेल जाउन खांचेमध्ये ” अशा कल्पना येती, ।
 त्या अबलेच्या मनीं; प्रीतिच्या मार्गे सदैव भीती. ॥१५॥
 जवळ न अडका, उगाच धडका गेला तो बाजारा, ।
 वृथाभिमानें पुढचें न दिसे किति मुकले संसारा ! ॥१६॥
 पाणिदार बैलांची जोडी, छकडा नवा सुरेख, ।
 रंगित चावुक कृषीवल म्हणे ज्याला त्याला “ देख ! ” ॥१७॥
 सर्व नगरभर सर्व दिवसभर दिमाख दावित फिरला, ।
 तसाच उरला परि तो चिर्तीं नाहीं लवही जिरला. ॥१८॥
 सायंकाळीं निघे घराला जायाला परतोनी, ।
 “ जवळ न कांहीं ” म्हणे “ कशाला व्हावें सोबत कोणी ? ” ॥१९॥

तीन कोस तें नगर राहिलें, गांव दूर दो कोस, ।
 पडे तोंच अंधार, पडे जणुं कज्जलिचा पाऊस ! ॥२०॥
 दमले भारी बैल, परंतु क्रूर त्यांना मारी, ।
 उरली मनिची हौस घ्यावया पाही पुरबुन सारी ॥२१॥
 पशू खरे ते, तथापि दुःसह त्यां यातना होती; ।
 मला वाटतें श्वासागणती शाप त्या ते देती ! ॥२२॥
 मुकें जनावर पोटावारी दास करोनी घ्यावें, ।
 लीनपणें तें मान्य अशाही दासपणाला व्हावें ॥२३॥
 केव्हां केव्हां ममत्व त्याच्या मनामधें उपजावें ।
 ह्या अन्याया विसरुन त्यानें धन्यास तुष्ट करावें ! ॥२४॥
 स्वार्थपरायण, मदांध मानव कृतघ्न होती छळिती ।
 पशुद्विजांना वृथा दुखविती मौजेसाठीं वधिति ! ॥२५॥
 असो नंदिना झोडित झोडित शिव्या देत भलत्याशा, ।
 पाटिलबोवा घरा चालले धरुनी चित्तीं आशा. ॥२६॥
 मार्गे पुढतीं चढण उरावर आली, मध्यें नाला ।
 अशा स्थलीं ते बघती नयनीं चार पांच चोरांला ! ॥२७॥
 हाणिति बैलां, परंतु दमले, त्यांत पुढें ती चढण, ।
 पाटलास त्या वाटे आलें जवळ आपुलें मरण ! ॥२८॥
 “ खडे रहो बे ! बताव हमको क्या है तेरे पास ! ”
 म्हणत त्यांनीं एक हाणिली आधीं काठी त्यास ! ॥२९॥
 म-म-म-म माझ्या ज-ज-ज-ज जवळी क-क-क-क-कवडी नाहीं !
 वदे असें तो, भलत्यासलत्या भिउनी शपथा वाही ! ॥३०॥
 “ सांगत नाहीं खरें हा असा,” म्हणून त्या चोरांहीं, ।
 त्याचाच तो चाबुक घेउन मार दिला त्या पाहीं ! ॥३१॥
 रंगित सुंदर तो गोंड्यांचा चाबुक लागे कैसा ।
 अनायास पाटला समजलें आला अनुभव खासा ! ॥३२॥
 रडे ओरडे धनी आपला पाहुन तें बैलांहीं, ।
 हंबरडा फोडिला ममत्वा त्यांच्या सीमा नाहीं ! ॥३३॥

नेसूं धोतर मात्र राहिलें बाकी सारें गेलें ! ।

रडत कणहत तें सोंग घराला गाडी घेउन आलें ! ॥३४॥

गेला चाबुक, त्यासह त्याचा मदही अवघा गेला, ।

देव पावला खरोखरी त्या क्रूराच्या बैलांला ॥३५॥

मुलें विचारिति, “ काय आणिला, बाबा, आम्हां खाऊ ? ”

म्हणे “ पोटभर मींच भक्षिला ! काय तुम्हांला देऊं ? ” ॥३६॥

जगून आला पती आपला म्हणून भार्या त्याची, ।

अनन्यभावे स्तुती करीती झाली परमेशाची ! ॥३७॥

त्या मारानें पाटिल अमुचा महिनाभर तो निजला, ।

देह न केवळ परंतु आत्मा मऊ त्याचा झाला ! ॥३८॥

सौ० लीलाबाई ढवळे

सुरवाची कल्पना

[सौ० लीलाबाईची ही कविता १९२१ सालीं विविधज्ञानविस्तारानें घनार्शांच्या आनंदोत्सवाचें स्मारक म्हणून काढलेल्या विविधकाव्यमालेंत प्रसिद्ध झाली. मुळांतलीं दोन कडवीं गाळून ती येथें छापली.

मनुष्यांच्या वागण्यांत सर्वत्र दुष्टघणा आणि परस्वरांचा हेवा दिसून येतो. सृष्टींत मात्र, तारा, फुलें, पक्षी यांच्यांत सात्त्विक आनन्द आणि निष्पाप वृत्ति आढळून येते. मनुष्यांच्या राहाण्यांत आणि तारा, फुलें, पक्षी यांच्या जीवनक्रमांत जो विरोध कवयित्रीला दिसला, त्याच्यावरच या काव्याची उभारणी केली आहे. मनुष्यांच्या जीवनक्रमाचा तिटकारा आल्यामुळें लीलाबाईचें मन तान्याकडे धाव घेते, नाहींतर निर्झराकडे वळतें. एकदां त्यांना आषण पक्षी झालो असतो तर छान झालें असतें असें वाटतें, तर एकदां वृक्षाचा जन्म आपल्याला मिळाला असता तर मजा झाली असती असें वाटतें. त्यांच्या कल्पनाशक्तीला आकाशांत सर्वत्र श्रैमान घालणाऱ्या, सर्वांना आपल्या तेजानें दिषवून टाकणाऱ्या विजेचीच उषमा

योग्य होईल. ज्या ज्या प्राण्याकडे ती धाव घेते, त्या त्या प्राण्याच्या, वस्तूच्या, विषयाच्या जीवितार्थे रहस्य ती उकलून दाखविते. तात्पुरती त्या विषयाशी तिची तन्मयता होते. लीलाबाईंच्या भावना प्रबळ आहेत, षण त्यांच्या भावनांपेक्षांही त्यांच्या तरल कल्पनाशक्तीचे जास्त कौतुक करावेसे वाटते. याशिवाय त्यांच्यावर वाणीचा वरदहस्त असल्यामुळे त्यांना शब्दांचा वगैरे तुटवडा षडत नाही. त्यांनी वर्णन केलेल्या निर्झरासारखीच त्यांची ही कविता 'धांवत हांसत जाऊनी । उड्या कितीतरी घेऊनी' वाचकांना आनन्द देते.

चमूचमू...मनःपटीं, सर्वत्र दाट अंधार पसरला असतां चमूचमू करणाऱ्या तेजाने लोकांना वाट दाखविली असती, नाहीतर दृढनिश्चयी पुरुषांच्या मनांत ध्येयरूपी अढळ तारा झाले असते. तारा जसा अंधारांत मार्ग दाखवितो तसे ध्येय संकटकाळी दृढनिश्चयी मनुष्याला मार्गदर्शक होते. कोणाचे लोकसेवेचे ध्येय असते, तर कोणाचे अहिंसेचे ध्येय असते. असे कोणचे तरी ध्येय म्हणजेच मनांत चमकणारा तारा. मिति, गणना किंवा माप. सुमांचा, फुलांचा. प्रभुचरणांवरि, देवाच्या पायांवर. रमणीकचपाशीं, सुन्दर स्त्रियांच्या केशांत, केशकलापांत. चिन्ह प्रीतिचे...भुवनीं, तरुण स्त्रीपुरुषांनीं एकमेकांना आषल्या प्रेमाची खूण म्हणून दिलेले फूल होऊन मी राहिले असते. निर्झर, वाहाता झरा. मधुगीते, मधुर गाणी. काव्यां...वसते, काव्याचा विषय होऊन षसले असते. बालकवींनीं निर्झरावर एक उत्तम कविता लिहिली आहे. श्रांत, दमलेल्या (लोकांना). मोदभरे, आनन्दाने. विहंगमांनीं, षक्ष्यांनीं. तयिं, तेव्हां. वृक्षकोटरीं, झाडाच्या ढोळींत. विश्वस्वामी, जगाचा धनी. मोदरसें, आनन्दाच्या भरांत. डंका, नगारा, प्रसिद्धि.]

जन्म कशाला हो मजला । ईशे न कळे हा दिधला; ॥

तारा जरि मी नाभिं होतें । जग तेथुनियां तरि बघतें; ॥

चमू चमू करुनी तमःपटीं । स्थिर मनुजांच्या मनःपटीं ॥

जन्म सुखाचा । तो गमतीचा । त्या तान्यांचा, ।

येतां जरि ते मला किती । होतें सुख त्या नसे मिति ! ॥१॥

जन्म सुमांचा जरि येता । सुख होतें उद्यानीं फुलतां; ॥

स्थान प्रीतिचे मनुजांच्या । होतें मग मी सुजनांच्या; ॥

प्रभुचरणांवरि मी जातें । रमणीकचपाशीं वसतें; ॥

चिन्ह प्रीतिचें । मी गमतीचें । युवयुवतींचें, ।
 होउनि वसतें या भुवनीं । मौज सुमांची किती जनीं. ॥२॥
 निर्झर जरि झालें असतें । म्हटलीं असतीं मधुगीतें; ॥
 धांवत हांसत खाऊनी । उड्या किती तरि घेऊनी ॥
 जननयनांला सुखवीतें । काव्यां गुंफुनि मी वसतें. ॥

झुळू झुळू तो । वाहत जातो । जनां सुगवितो, ।
 निर्झर जगतीं सुखी असे । उपमा त्यातें कुठें नसे. ॥३॥

तरु जरी झालें असतें । आश्रय कितिकांना होतें; ॥
 छाया श्रांत जनांस तरी । होती माझी किती बरी; ॥
 फळां-फुलांनीं मोदभरें । स्वागत त्यांचें करितें रे ! ॥

विहंगमांनीं । आनंदांनीं । म्हटलीं गाणीं ।
 तरुवरी त्या बैसुनियां । सार्थक होतें जगूनियां. ॥४॥
 विहंगजन्मा मी घेतें । सौख्य किती मज तारिं होतें ! ॥
 प्रातःसमयीं सूर्याचें । स्वागत करितें मौजेचें; ॥
 वृक्षकोटरीं मी वसतें । उंच भरान्या नभिं घेतें; ॥

बहू उंच मी । जाउनि व्योमीं । विश्वस्वामी, ।
 कोण असे तो कुठें वसे । बघण्या जातें मोदरसे ! ॥५॥
 त्रास असे या जगिं भारी ॥ सोडुनि जावें गमे दुरी ! ॥
 क्रोध लोभ हे खरोखर । राज्य करीती निरंतर; ॥
 ईर्ष्या मत्सरही माजे । याचा डंका जगिं गाजे; ॥

सोड येथुनी । त्वत्पदसेवनिं । सुख मी मानीं ।
 केशव हरि नारायण रे ! । विनती माझी एक त्वरें ! ॥६॥

श्रीमती कमलाबाई देशपांडे

बालकास पाहून

[श्रीमती कमलाबाई देशपांडे या श्री० नरसिंह चिंतामण केळकर ह्यांच्या कन्या होत. दोनअडीच वर्षांपूर्वी त्यांनी आणि त्यांच्या बंधूंनी 'गीतद्विदल' नांवाचे उभयतांच्या कवितासंग्रहाचे एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यांतील संहितेवरूनच (text) प्रस्तुत कविता येथे छापली आहे.

इ. सन १८९८ साली कमलाबाईंचा जन्म झाला. पुण्याच्या हायस्कूल फॉर इन्डियन गर्ल्स (High School for Indian Girls) मध्ये प्रवेशपरीक्षेपर्यंत शिकून, पुढे प्रो० कर्व्यांच्या महिलाविद्यापीठाची गृहीतागमा परीक्षा (G. A.) त्यांनी दिली. सध्या सातान्यास महिलाविद्यापीठाला जोडलेल्या कन्याशाळेच्या त्या मुख्याध्यापिका आहेत.

ही कविता वाचली म्हणजे, पतिनिधनानंतर आषला लहान बालक जिच्या जीवाचा एकच आधार आहे अशा मातेच्या विव्हल मनःस्थितीची आषल्याला उत्तम जाणीव होते. भावनेचा जिवंतपणा जसा या कवितेत दिसून येतो, तसेच कल्पनेचे तेज पण तिच्यावर सर्वत्र झळकते आहेसे दिसेल. आषल्या लहान बालकाला पाहून कवयित्रीचे हृदय उचंबळून येते. हा जणू काय बालरविच आला, किंवा आकाशांतला ताराच खाली आला, किंवा दीर्घ निराशेला आशातंतुच सांघडला, किंवा प्रभूने दूतच पाठविला, अशा एकावर एक उसळणाऱ्या उत्प्रेक्षा देऊन ती त्याचे वर्णन करते. स्वभावतः सुंदर अशा उत्प्रेक्षा त्यांच्यांतल्या व्यंग्यार्थामुळे, जास्त मनोहर वाटतात. कवितेच्या शेवटच्या भागांतही कवयित्रीच्या कल्पनाशक्तीचे तेज आषल्या दृष्टीस पडते—'नष्टत्वाचे उभे कडे' हे रूपक आणि क्षयी चन्द्राची उपमा. उचंबळून येणारी भावना, खेळती, सहज-संचारी कल्पना, भावनांच्या आणि कल्पनांच्याबरोबर धावणारे शब्द आणि वृत्त (पुष्प उमलले । फुलले डुलले । पूर्ण विकसले । पूर्णत्वे सुकुनी गेले), इत्यादि तिच्या गुणांमुळेच ही कमलाबाईंची कविता वाचकांचे मन आषल्याकडे ओढून घेते.

प्रखर मनोहर...., एरव्ही त्रासदायक, तीक्ष्ण, षण या वेळी सुखकर. स्वयँहि बनतो, स्वतः तसाच आनन्दी व शान्त बनतो. तसाचि... करितो, स्वतः अलिप्त राहून लोकांचे मन आषल्याकडे ओढून घेतो. सूर्य जसा निर्गुण असतो तसेच मूलही साहित्य...७

निर्गुण असते. इतर लोक त्यांचे जितके कौतुक करतात तितके त्याला इतरांचे कौतुक वाटत नाही. बालकाची बालरवीशी तुलना. केल्यामुळे, बालरवीसंबंधाने जे जे म्हटले आहे ते सर्व कवयित्रीला मुलासंबंधांही म्हणायचे आहे. निबिड-तमांतरिं, दाट अंधारांत. तारक, मार्गदर्शक. असह्य...सांपडला, लांबच लांब, सर्व आयुष्यभर पसरलेल्या निराशेला जणू काय हा आशेचा धागा सांपडला. सर्व जन्म वैधव्यांत कंठावा लागणार ही दीर्घ निराशा. त्यांतच हा बालक एक समाधानाला जागा म्हणून त्याला 'आशातंतु' म्हटले. अगम्य.... दिघला, आयुष्याच्या वाटेची माहिती नाही, म्हणून जणू काय परमेश्वराने वाट दाखविणारा दूतच पाठवून दिला. वैधव्यदर्शेत कशी ही आयुष्याची वाट चालून जाणार, म्हणून परमेश्वराने हा दूत पाठविला. याच्या साहाय्याने वाटेतल्या अडथळ्यांचे कांही वाटणार नाही. अर्धस्फुट, अर्धवट उमललेले. योग्यांनीही ...शोधोनी, योगी ब्रह्मानंदाच्या शोधांत असतात, त्यांनी या बालकाचा आनंद पाहावा म्हणजे त्यांना ब्रह्मानंदाचे स्वरूप समजेल. पूर्णत्याच्या...कडे, कोणत्याही वस्तूला पूर्णावस्था प्राप्त झाली की, तिच्या नाशाला आरंभ होतो. पूर्णावस्थेच्या पलीकडे हे नाशाचे भयंकर कडे उभे आहेत. नाशाची कड्यांशी तुलना केली आहे, कारण कड्यावरून कोणी कोसळले की त्याचा नाश व्हायचाच. पंचत्वा...मिळले, मरून गेले. सान, लहान.]

[चाल-गिरिवर माझ्या]

बालरवी हा जणुं आला । प्रभा शोभवी वदनाला ॥

कोमल निर्मल दीप्तीला । सर्वे घेउनी कीं नटला ॥

प्रफुल्लवीतो हृत्कमला । प्रखर मनोहर परि झाला ॥

आनंदघितो । शांती देतो । स्वयेहि बनतो ।

तसाचि निर्गुण परि असतो । जगताला मोहित करितो ॥१॥

निबिडतमांतरिं कां मजला । तारक तारा हा झाला ? ॥

असह्य दीर्घ निराशेला । आशातंतू सांपडला ? ॥

अगम्य मार्गा क्रमण्याला । दूत प्रभूने कीं दिघला ॥

काय असावे । वा समजावे । काय वदावे ।

नकले मजला दीनेला । अगम्य प्रभुची ही लीला ॥२॥

अर्धस्फुट है सुम दिसते । स्वेच्छेने हांसत बसते ॥
भीति दुःख ह्या नच ठावे । सदा रमावे खेळावे ॥
कांहीं होवो जगताचे । भान त्याला ना त्याचे ॥

अतीव कोमल । निर्भय निर्मल । कीं गंगाजल ।
योग्यांनीही येथोनी । बोध पहावा शोधोनी ॥३॥
अर्धस्फुट मम पुष्प असो । असैचि राहो नच विकसो ॥
पूर्णत्वा नच जाऊं दे । असैचि मजला पाहूंदे ॥
पूर्णत्वाच्या पलीकडे । नष्टत्वाचे उभे कडे ॥

पुष्प उमलले । फुलले, डुलले । पूर्ण विकसले ।
पूर्णत्वे सुकुनी गेले । पंचत्वा जाडनि मिळले ॥४॥
जे जे येते उदयाला । अस्त त्याला ठरलेला ॥
चंद्रबिंब ते बीजेला । उगवे लागे वाढीला ॥
मिळले जो पूर्णत्वाला । क्षये प्राप्तिले चंद्राला ॥

ग्रासुनि गिळले । गेले गेले । लुप्त जाहले ।
नमस्कार तुज पूर्णत्वा ! । हात जोडिते तुला अतां ॥५॥
सान बाल मम राहूंदे । असाचि मजला पाहूंदे ॥
राहो याचा आनंद । खेळो ऐसा स्वच्छंद ॥
दुःखी जगताचा वारा । नलो तथा या सुकुमारा ॥

अर्धस्फुट जरि । पुरे मला तरि । सौख्याची खरि ।
वेळ कुमारा हीच असे । थोरपणांतरि सौख्य नसे ॥६॥

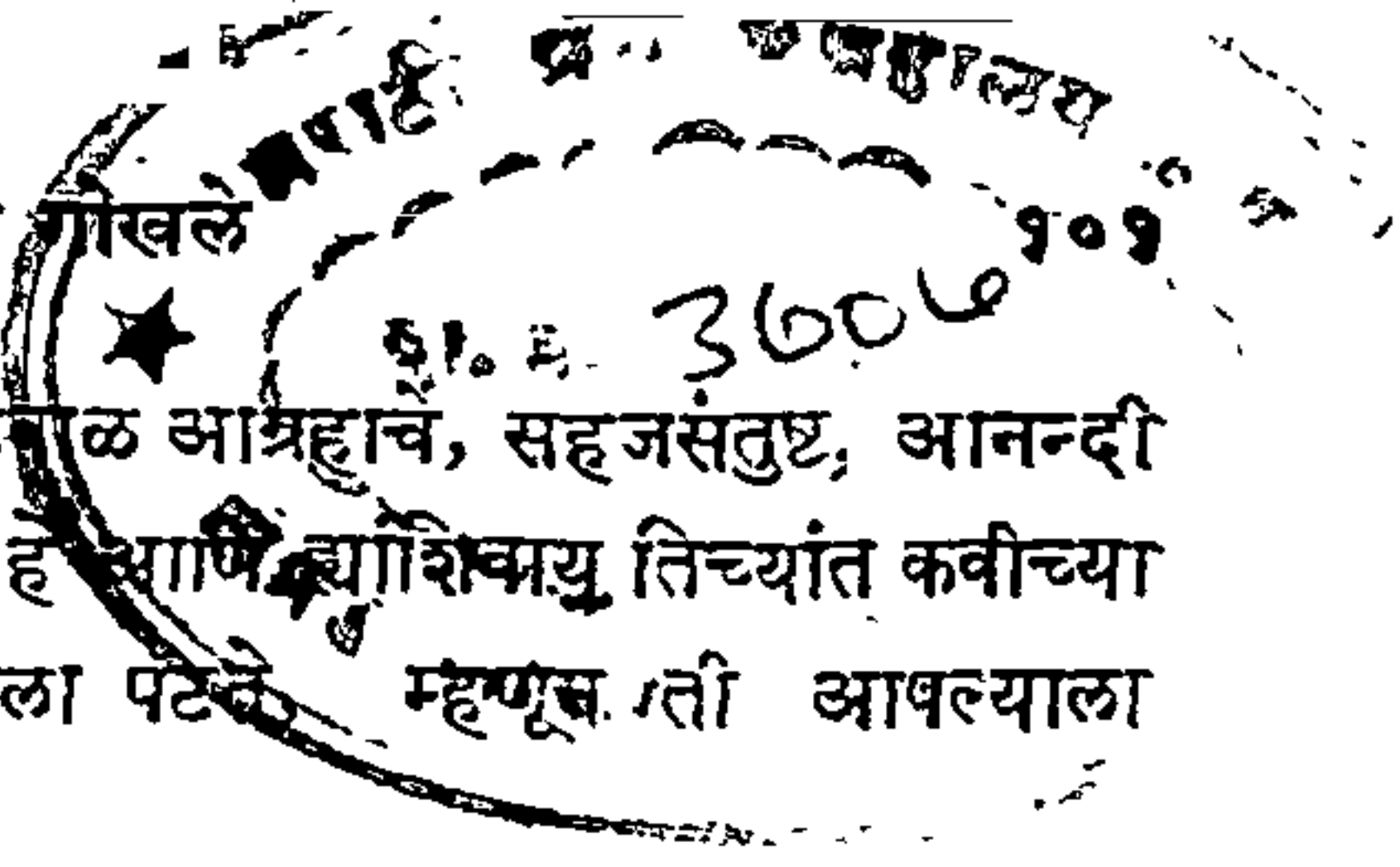
हरि सखाराम गोखले

आमची सोनी

['आमची सोनी' ही कविता श्री० गोखल्यांच्या 'कांहींतरी' नांवाच्या कवितासंग्रहांतून घेतली.

श्री० हरि सखाराम गोखले १८९५ मध्ये जन्मले. पुणे येथील प्रायमरी ट्रेनिंग कॉलेजांत शिक्षण घेऊन ते तिसऱ्या वर्षाची परीक्षा पास झाले. सध्या पुण्यास रास्त्यांच्या वेळी असलेल्या Free church Mission च्या स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिक्षकाचे काम करतात.

काव्यदृष्टि असली म्हणजे काव्याचा शोध करित दूरवर जायला नको. आपल्या घरांत असलेलीं मुलें चालतीं बोलतीं काव्येंच होत. प्रस्तुत कवितेंत अशाच एका चालत्या बोलत्या काव्यानें—श्री० गोखल्यांच्या छोट्या पुतणीनें—बाहेर जायचा आग्रह धरला त्या वेळच्या प्रसंगाचें वर्णन केलें आहे. मुलें अर्धवट रागावून षण उत्सुकतेनें, आशेनें, आग्रहानें आपल्याला फिरायला घेऊन जा अशी वडील माणसांना विनंति करतात. बाहेर हिंडायला जाण्यांत त्यांना अतिशय मौज वाटते, म्हणून वडील माणसांना बाहेर घेऊन जा अशी विनंति करतेवेळेस त्यांच्या अंगीं उपजत असलेलें सर्व कसब तीं लढवितात. श्री० गोखल्यांच्या कवितेंत त्या दुसऱ्या दिंडीत हें कसब कशा प्रकारचें असतें तें आपल्याला पाहायला सांपडतें आणि वर्णन करणाराच्या सूक्ष्म निरीक्षणाची आणि जें पाहिलें तें हुबेहुब रेखाटण्याच्या त्याच्या कौशल्याची तारीफ करावीशी वाटते. असो, मुलांच्या विनंतीला 'नको' म्हटलें कीं त्यांना रडूं कोसळतें, 'हो' म्हटलें कीं त्यांना अवर्णनीय आनंद होतो. एका इंग्लिश कवीनें म्हटल्याप्रमाणें, मुलांचे अश्रु म्हणजे गुलाबाच्या फुलावर पडलेले थेंब. वाऱ्याची झुळूक लागल्याबरोबर ते नाहीसे होतात. 'आमची सोनी' या कवितेंतला मूळ प्रसंगच इतका मनोहर आहे कीं, जें दिसलें तें सांगितलें व त्याचें काव्य बनलें, अशीच तिची उषषत्ति लावायला पाहिजे. उदाहरणार्थ, शेवटची दिंडी—'झर्णी हातांनीं केश सांवरून'. असें असलें तरी, श्री० गोखल्यांना शब्दांच्या मोहकतेची, कांटेतोल, अर्थानुरूप शब्दयोजनेची, रचनासौष्ट्याची जाणीव आहे, हें कवितेच्या पहिल्याच दोन ओळींवरून किंवा कवितेंतल्या दुसऱ्या दिंडीवरून सिद्ध

करून देतां येईल. या कवितेंत मुलांच्या लडिलाळ आग्रहाचें, सहजसंतुष्ट, आनन्दी वृत्तीचें वर्णन आहे, रचनेचा नाटसपणा आहे आणि व्याशिक्रायु तिच्यांत कवीच्या सहृदयतेची आणि प्रेमलतेची साक्ष आपल्याला पटते. म्हणून ती आपल्याला इतकी मनोरम वाटते.

मृदुल...बोचणारी, इतकी मऊ, कीं मनालासुद्धां खुपत नाहीं. प्रबल ...घालणारी इतकी बळकट, कीं मानेला जणूं काय फासच घालते. मुकुल कलिकेपरि, मिटलेल्या कळीप्रमाणें. राग....अधीर, जणूं काय बाहेर यायला उतावीळ झालेला खोटा रागच गालांत सांचला आहे. तरल...क्षणार्थांत, चंचल, अश्रूंनी भरलेल्या डोळ्यांनी, उत्सुकतेनें तिनें माझ्याकडे पाहिलें त्यामुळें माझें अन्तःकरण एकदम प्रसन्न झालें. रुष्ट उत्सुकता, रागावलेल्या औत्सुक्याची जणूं काय मूर्तीच अशी ती सोनी. अनिवार, फार मोठा. शब्द...अभागी, एका शब्दानें दुःखाचें सुख होतें; 'नको' म्हटलें कीं दुःख, 'हो' म्हटलें कीं सुख असें हें मुलाचें जग, पण आम्ही मोठे झालेले लोक, आमचें जग दुःखमयच त्यांत दुःखाचें एकदम सुख होण्याचा चमत्कार घडत नाहीं.]

[वृत्त-दिंडी]

मृदुल इतुकी नच मना बोचणारी ।
 प्रबल इतुकी दृढ पाश घालणारी ॥
 नवल मोठें आनंद तींत पूर्ण ।
 अशी आज्ञा ओळखा करिल कोण ? ॥१॥
 मुकुल कलिकेपरि गाल ते फुगीर ।
 राग उसना सांचला जणुं अधीर ॥
 तरल आशाकुल साश्रु दृष्टिपात ।
 रंगवीतो अनुराग क्षणार्थांत ! ॥२॥
 रुष्ट उत्सुकता उघडुनी मुखार्ते ।
 म्हणे—'मजला ने आज फिरायार्ते' ॥
 माझि भारी लाडकी सोनुबाई ।
 असा साधा अनिवार हट्ट घेई ॥३॥
 'नको' म्हटलें क्षणमात्र, अश्रु आले ।
 'बरे नेतो' म्हणतांच कुठें गेले ॥

शब्द केवल बदलतां मनाजोगी ।
 सृष्टि बाळांची, आमुची अभांगी ! ॥४॥
 झर्णी हातांनीं केश सांवरून ।
 हसुनि पाहुनि मनमोकळें हंसून ॥
 चोळिपरकर नेसली थाटमाट ।
 विचारीतां तो काय, पहा ऐट ! ॥५॥

यशवंत

आई

[प्रस्तुत कविता 'यशवंत' आणि 'गिरीश' ह्या कविद्वयाने छापलेल्या 'वीणाझंकारां'त प्रकाशित झाली. कवीच्या संमतीने कवितेतील कांहीं भाग वगळून ती येथे छापली आहे.

यशवंत कवींचे संबंध नांव यशवंत दिनकर पेंढरकर. हे चाफळचे राहाणारे. १८९९ साली ह्यांचा जन्म झाला. प्रवेशपरीक्षेपर्यंत शिक्षण झाल्यानंतर त्यांनी शिक्षण-खात्यांत कारकुनाची नौकरी धरली. 'यशवंती' 'इन्दुकला' वगैरे काव्याची पुस्तके त्यांनी स्वतन्त्रपणे प्रसिद्ध केली आहेत. ह्यांशिवाय 'रविकिरण मंडळा'ने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांत त्यांचा कांहींना कांहीं भाग आहेच.

यशवंतांच्या कविगीतांतल्या प्रत्येक शब्दांत करुणरस भरलेला आहे असे म्हटले तर ती अतिशयोक्ति होणार नाही. आपल्याला सोडून गेलेल्या आईकरिता केलेला हा शोक कवीने एका लहान मुलाच्या तोंडी घातल्यामुळे इतर करुणगीतांपेक्षा हे करुणगीत मनाला जास्त चटका लावते. कोणी आपल्या आईला हांक मारल्याबरोबर कवितेतील बालकाला आपल्याला आई नाही या गोष्टीची जाणीव होऊन त्याचे मन व्याकुळ होते. यशवंतांच्या कवितेचा आरंभ वाचकांना एखाद्या नाटकाच्या आरंभाची आठवण करून देतो. आईची स्मृति झाल्यामुळे व्याकुळ झालेल्या या बालकाच्या डोळ्यांपुढे त्याच्या प्रेमळ आईचे चित्र उभे राहते. कल्पनेने पुन्हा तो आपल्या उष्ट्या मुखाने चुम्बन

घेतांना तिला घाहातो. सांजवाती करीत असतां ती आपल्याला 'शुभं करोति' म्हणायला सांगत असे, गाची त्याला आठवण होते. ताईच्या अजाणपणाचा विचार त्याच्या मनांत आला म्हणजे आपण अगदीं अनाथ आहो असे त्याला वाटते आणि तात्पुरती जगाची विस्मृति षडून तो करुणस्वरानें आईला घाईघाईनें वरत घरीं यायला सांगतो. काव्याचा जसा आरंभ तसाच शेवट षण नाटकाला शोभेसाच आहे. नाटकाच्या कथानकाचा जेथें कळस होतो तेथेच आधुनिक नाटककार आपलें नाटक संपवतात. यशवंतांच्या या कवितेंतही वाचकांना तोच अनुभव येतो. क्षणभर जसा तो बालक या जगाला विसरतो आणि अगदीं काकुळतीला येऊन आपल्या आईला हांका मारीत सुटतो, तसे वाचक षण क्षणभर जगाला विसरतात आणि त्या मुलाचें दुःख तें आपलेंच दुःख अशा समजुतीनें विव्दळ होतात. कारण 'आईकरितां केलेला हा शोक' जरी लहान बालकाच्या तोंडीं घातला आहे तरी त्यांत वाहणारा भावनेचा जिवंत झरा यशवंतांच्या हृदयांतूनच निघाला आहे आणि कवितेंत दिसून येणारा कल्पनेचा प्रभाव षण यशवंतांचाच. फरक एवढाच कीं, मातृप्रेमाचें हें करुणगीत एका लहान बालकाच्या तोंडीं घातल्यानें आणि त्याचा आरंभ आणि शेवट एखाद्या नाटकाला शोभेसा असल्याकारणानें त्याला नाट्यगीत (Dramatic Lyric) म्हणणेंच योग्य होईल.

नोहेच हांक...कुठारी, ती हांक नव्हे, कोणीतरी माझ्यावर कुन्हाडीनें केलेला घावच होय. ही न्यूनता...विषारी, मला आई नाही ही माझ्या सुखांत जी उणीव आहे तिच्यामुळे मला नेहमीं अतिशय दुःख होते. स्वामी ...भिकारी, त्रैलोक्याचा धनि असला तरी आई नसेल तर भिकारीच—दीनच म्हणायचा. वात्सल्य, मुलांवरचें प्रेम. अन्तरात्मा, जीव, दुर्भाग्य....कां, आई नाही याहून आणखी दुदैव तें काय ? सांजवाती, संध्याकाळीं देवापुढें विलेला दिवा किंवा दिवे. पाणी तरारतांना...ही, माझे डोळे अश्रूंनीं भरून गेले म्हणजे तिला त्याचें कारण समजत नाही आणि ती गोंधळून जाते. हे तले...धागे, माझा जीव-तुझ्या पायांघाशीं अडकला आहे; तुझ्याशिवाय मला रें कांहीं सुचत नाही.]

[चाल—रसने न राघवाच्या]

“आई !” म्हणोनि कोणी । आईस हांक मारी ॥

ती हांक येइ कार्नी । मज होइ शोककारी ॥

नोहेच हांक, मातें । मारी कुणी कुठारी, ।
 आई कुणा म्हणूं मी । आई घरीं न क्षरीं, ॥
 ही न्यूनता सुखाची । चित्ता सदा विदारी ।
 स्वामी तिन्ही जगांचा । आईविना भिकारी. ॥ १ ॥
 चारा भुखीं पिलांच्या । चिमणी हलूच देई, ।
 गोठ्यांत वांसरांना । या चाटतात गाई ॥
 वात्सल्य हें पशूंचें । मी रोजरोज पाही ।
 पाहूनि अंतरात्मा । व्याकूल हाय ! होई, ॥
 वात्सल्य माउलीचें । आम्हां जगांत नाहीं, ।
 दुर्भाग्य याविना कां ?-। आम्हांस नाहिं आई-। ॥ २ ॥
 शालेंतुनी घराला । येतां घरील पोटीं, ।
 काढुनि ठेविलेला । वालिल घांस ओठीं ॥
 उष्ट्या तशा मुखाच्या । धावेल चुंबना ती ।
 कोणी तुझ्याविना गे । कां ह्या करील गोष्टी ? ॥
 तुझ्याविना न कोणी । लावील सांजवाती ।
 सांगेल ना म्हणाया । आम्हां 'शुभं करोति' ॥ ३ ॥
 तईस या कशाची । जाणीव कांहिं नाहीं ।
 त्या अज्ञ वालिकेला । समजे न यांत कांहीं, ॥
 पाणी तरारतांना । नेत्रांत, वावरे ही ।
 ऐकूनि घे परंतू-। " आम्हांस नाहिं आई ! " ॥
 सांगे तसें मुलींना-। " आम्हांस नाहिं आई ! " ।
 ते बोल येति कानीं-। " आम्हांस नाहिं आई ! " ॥ ४ ॥
 येशील तूं घराला । परतूनि केधवां गे ! ।
 दवडूं नको घडीला । ये ये निघूनि वेगें, ॥
 हे गुंतले जिवाचे । पायीं तुझ्याच धागे ।
 कर्तव्य माउलीचें । करण्यास येइ वेगें ॥
~~रामास~~ मात आतां । जरि बोलशील रागें ।
 ये रागचा धागाही । परि येइ येइ वेगें ॥ ५ ॥

॥ समाप्त ॥

REFBK 0003707

REFBK-0003707